

समर्पण

संपादक

प्रा.शशिकांत बसवेश्वर दण्डु मोदी

ISBN No: 978-81-933436-9-2

समर्पण

संपादक —

डॉ.शशिकांत बसवेश्वर दरगु

सहा.प्राध्यापक, संस्कृत विभाग,

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड ४३१ ४०१.

मो. ०९४०५७७३१३४

प्रकाशक —

सिद्धी पब्लिकेशन हाऊस,

नांदेड ४३१ ६०५.

०२४६२२५०३८९, ९६२३९७९०६७

श्री गुरु करबसव शिवाचार्य महाराज सद्भक्त मंडळ, वसमत.

मुद्रक —

अनुपम प्रिंटेर्स, श्रीनगर, नांदेड.

आवृत्ती — प्रथम

© सर्व हक्क प्रकाशकाधीन

०१ मे २०१८

किंमत ५०/—

॥ समर्पण ॥

संपादक

डॉ.शशिकांत बसवेश्वर दरगु मोदी

अनुक्रमणिका

क्र.	लेखकाचे नाव	लेखक	पान क्र.
१	संपादकीय	प्रा. शशिकांत बसवेश्वर दरगु	०४
२	शिवागमातील संस्कार	डॉ. अपर्णा जिरवणकर	०६
३	श्री सिध्दान्तशिखामणीचा मराठीतील आविष्कार	पं.शिवाप्पा खके	१३
४	श्री सिध्दान्तशिखामणीनुसार आचार्य लक्षणो	प्रा.शशिकांत बसवेश्वर दरगु.	१८
५	शिवरहस्य : एक अवलोकन	प्रा.अनिल स्वामी	२१
६	परमरहस्यातील सदाचार: काळाची गरज	सौ. महानंदा खके (कानडे)	३५
७	मन्मथस्वामींच्या अभंगातील भक्तीदर्शन	प्रा.स्वाती कराळे	४६
८	आधुनिक मराठी वीरशैव स्त्रियांचे साहित्य	सौ.प्रा.स्वाती शांतितीर्थ स्वामी	४९
९	श्री सिध्देश्वर ग्रामदैवत लासिन मठ	डॉ.सोमनाथ गुंजकर	५३
१०	श्री लासिन मठाचे वैभव व अनुभव	वत्सलाबाई खाकरे	५६
१२	वीरशैव परंपरेतील प्राचील मठ – श्री लासिन मठ	सौ. प्रियंका राजशेखर हिरेमठ	५८
१३	वीरशैवत्वाचा साधा सरळ सोपा अर्थ	सौ. अंजली शशिकांत दरगु	६२

संपादकीय

श्री सिध्देश्वर मंदीर. लासिन मठ, वसमत येथे दिनांक २९ एप्रिल ते ०१ मे २०१८ दरम्यान भक्त निवास उद्घाटन, व्दादश वर्ष पट्टाभिषेक वर्धमान उत्सव व सामुदायिक विवाह सोहळा संपन्न होत आहे. या निमित्ताने एक विशेष स्मरणिका प्रकाशित करावी, असा मानस गुरुवर्य ष.ब्र.१०८ करबसव शिवाचार्य महाराज यांनी व्यक्त केला. कार्यक्रमाची संयोजन समिती विश्वस्त मंडळ यांनी लगेच या प्रकाशनाची तयारी करण्याचे उत्तरदायित्व माझ्यावर सोपविले. खर कालावधी कमी होता त्यात महाविद्यालय, परीक्षांची धामधूम अशा अनेक अडचणी होत्या परंतु श्री गुरुकृपेने कार्य पूर्णत्वाकडे आले.

श्री गुरुमहाराज व विश्वस्त मंडळांनी संपादनाची जबाबदारी माझ्याकडे सोपविली. त्यासाठी मला पूर्ण स्वातंत्र्य दिले. स्मरणिकेच्या प्रत्येक कार्यावर महाराजांचे सूक्ष्म लक्ष होते येत असलेल्या अडचणींना त्यांनी अगदी अनायास दूर केले.

स्मरणिकेचे शीर्षक 'समर्पण' असे ठेवण्यात आले. स्मरणिकेकरीत लेख कसे असावेत या विषयी श्री गुरुमहाराज, वेदमूर्ती श्री भूषण स्वामी, श्री गजानन सोनटक्के यांच्याशी सर्व विषयांवर सखोल चर्चा करण्यात आली. वीरशैवसिध्दान्त या विषयावर लेख असणार हे निश्चित करण्यात आले. त्यानंतर वीरशैवसिध्दांताचे अभ्यासक, संशोधक, प्राध्यापक शिक्षक इत्यादीशी संपर्क करण्यात आला. आमच्या कार्याला प्रतिसाद देताना डॉ. सौ अपर्णा जिरवणकर, वीरशैवसिध्दांताचे पंडित शिवाप्पा खके, प्रा. अनिल स्वामी, सौ. महानंदा खके, प्रा.स्वाती कराळे, प्रा.सौ. ज्योती स्वामी, डॉ.सोमनाथ गुंजकर, वत्सलाबाई खाकरे, सौ.अंजली दरगु यांनी आपले लेख आमच्याकडे पाठविले. हे लेख परिशुद्धच होते तरी एक संपादक म्हणून काही लेखांवर संस्कार करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या स्मरणिकेत शिवागमातील संस्कार, श्री सिध्दान्तशिखामणीचा मराठी आविष्कार, श्री सिध्दान्तशिखामणीनुसार आचार्य लक्षण, शिवरहस्य, परमरहस्यातील सदाचार, मन्मथस्वामींच्या अभंगातील भक्तीदर्शन, आधुनिक मराठी वीरशैव स्त्रियांचे साहित्य, श्री सिध्देश्वर ग्रामदैवत – लासिन मठ, श्री लासिन मठाचे वैभव व अनुभव, वीरशैवत्वाचा साधा, सरळ सोपा अर्थ या विविध विषयांना स्पर्श करणाऱ्या लेखांचा हा संग्रह या स्मरणिकेत केला आहे. या निमित्ताने वाचकांच्या हाती एक सुंदर लेखपुष्प अर्पण करताना अत्यधिक आनंद होत आहे. या आनंदाची अनुभूती केवळ श्री गुरुवर्यांच्या कृपेनेच प्राप्त झाली आहे. श्री गुरुचरणी ह लेखपुष्प अर्पण करीत आहोत.

शिवागमातील संस्कार

सौ. अपर्णा प्रभाकर जिरवणकर

ज्या क्रियेच्या योगाने मनुष्याच्या ठिकाणी सद्गुणांचे विकसन व संवर्धन होते, त्या क्रियेला 'संस्कार' असे म्हणतात. जीवनात संस्कारांना फार महत्त्व आहे. संस्कार माणसाच्या शारीरिक व मानसिक स्थित्यंतरांचे द्योतक ठरतात.

'संस्क्रियत इति संस्कारः' ही संस्कार शब्दाची व्युत्पत्ती सांगता येईल. संस्कारो गुणान्तराधानं'। एखादया पदार्थातील नैसर्गिक उत्कृष्ट गुणांची प्रयत्नपूर्वक प्राप्ती करून घेणे यास संस्कार असे म्हटले जाते.^१

'संस्कारो नाम स भवति यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य।'^२
'अधिकस्य अधिक फलं' या न्यायाने चांगल्यातले चांगले मिळविण्यासाठी विशिष्ट प्रकारचे नियोजन, मेहनत करावी लागते.

मीमांसाकार महर्षी जैमिनीच्या 'संस्कारस्य तदर्थत्वाद् विद्यायां पुरुषश्रुतिः।'^३

या सूत्रामध्ये संस्कार शब्द उपनयन संस्कारासाठी आला आहे, असे भारतरत्न पां. वा.काणे यांनी म्हटले आहे. श्री पा.वा. काणेंच्या मते, ज्या वस्तूवर वा व्यक्तीवर संस्कार केला जातो. ती व्यक्ती किंवा पदार्थ कार्यासाठी योग्य होतो.^४

संस्काराची प्रक्रिया मातेच्या उदरात गर्भ असताना पासून तो शेवटच्या मृत्युच्या क्षणापर्यंत असते. बालपणीच्या संस्कारांवरच उत्तम नागरिकरूपी इमारत उभी राहणार आहे. या चारित्र्यसंपन्न नागरिकरूपी इमारतीवरच राष्ट्रकल्याण, समृद्धी, विकास अवलंबून असतो.

'संस्कारे निपजला मार्तंड' या संतवचनाप्रमाणे वीरशैव परंपरेत सुध्दा संस्कार मानले आहेत. जीवात्मायुक्त देहाला पंधरा संस्कार केले जातात. शेवटचा संस्कार अंत्येष्टी हा देहावसनानंतर केला जातो. गर्भाधानापासून समाधी संस्कारापर्यंतचे संस्कार त्यांचा विधी स्वतंत्र आहे.^५

संस्कृत साहित्यात संस्कार शब्दाचा प्रयोग शिक्षा, संस्कृती, प्रशिक्षण, सौजन्यपूर्णता, व्याकरणशुद्धी, संस्करण, परिष्करण, स्वभाव, स्मरणशक्ती, शुद्धीक्रिया, धार्मिक विधी विधान आदि अनेक अर्थानी केला जातो.

शास्त्रदृष्ट्या संस्कार हे गृह्यसूत्रांतर्गत येतात. संस्कारांच्या संख्येविषयी सूत्रकार आणि स्मृतिकारामध्ये पर्याप्त मतभेद आहेत.

पारस्कर गृह्यसूत्र : १२ संस्कार

बोधायन गृह्यसूत्र : १३ संस्कार

आश्वलायन गृह्यसूत्र : १८ संस्कार

नारदीय संहिता : २० संस्कार

गौतमीय धर्मसूत्र : ४० संस्कार

मनुस्मृती : १३ संस्कार

व्यास स्मृती : १६ संस्कार

या सगळ्यांची नामावली पांचरात्रामध्ये (पृ.क्र.३१४-३१६) आढळते. संस्कारांच्या संख्येमध्ये विविध मतांचा उल्लेख, त्यांचा परिचय 'धर्मशास्त्र का इतिहास' मध्ये (पृ.क्र. १७७-१७९) आढळतो. सिध्दांत शैवागमाच्या मृगेन्द्रागमामध्ये (क्रिया.८.१५९-१६१) ४८ संस्कार वर्णिले आहेत. ४८ संस्कारापैकी ४० शरीर संस्कार आणि ८ आत्मगत संस्कार आहेत,^६ त्या दहा संस्काराचा येथे विचार करणार आहे.

वीरशैव संस्कार गुरुसाक्षीने होतात. हे सगळे संस्कार अर्चनाकरीता पंचाचार्यांचे आवाहन केले जाते. वीरशैव संस्कृतीमध्ये संस्कारांच्या धार्मिक अधिष्ठानाबरोबर वैज्ञानिक, तात्विक अधिष्ठान पण दिले आहे.

संस्कारांचे प्रयोजन

प्रत्येक संस्कार वेगवेगळ्या प्रकारचा आणि वेगवेगळ्या प्रयोजनांसाठी असतो. एकाच संस्कारात संस्कार्य व्यक्तीला अनेक शुभफले प्राप्त व्हावीत व अशुभ फलांचे निराकरण व्हावे यासाठी संस्कार प्रयोगात विविध कृत्ये गुंफलेली असतात.

संस्कारांचा उद्देश केवळ औपचारिक देहसंस्कार एवढाच नाही तर संस्कार्य व्यक्तीच्या संपूर्ण व्यक्तित्वाचा परिष्कार, शुध्दी आणि एवढा व्यापक आहे.

संस्कारांद्वारा नैतिक सद्गुण परिपक्व होतात. व्यक्तीच्या जीवनाच्या प्रत्येक वळणावर व्यवहारासाठी नियमांचे निर्धारण संस्कारांद्वारा केले जाते. संस्कार हे जीवनाचे मार्गदर्शक बनून जीवनाला लक्ष्याकडे पोहचण्यास मदत करतात. या संस्कारांचा अभ्यास केल्यावर असे लक्षात येते की, अतिमानुषी शक्तीच्या कुप्रभावापासून वाचविण्यासाठी संस्कारांच्या माध्यमातून दिव्यशक्तीचे आवाहन केले जाते. हे संस्कार कर्मकांड, ज्ञानकांड व उपासनाकांड या तिन्ही कांडांना गती प्रदान करण्यासाठी सहायक होतात.

गौतमाने आपल्या धर्मसूत्रात (८.२४) सांगितले आहे की, दया, क्षमा, शौच, शम उचित व्यवहार, निरीहता, अनुसूया, निर्लोभ हे आठ गुण संस्काराने प्राप्त होतात. संस्कार हे व्यवहारासाठी मानव जीवन आणि त्याच्या विकासाची क्रमबद्ध योजना यामध्ये सहायक ठरतात. संस्कारामुळे मानवाला योग्य तो सामाजिक दर्जा प्राप्त होतो. विस्तृत ऐतिहासिक परंपरेने प्राप्त झालेले संस्कार आपल्या पूर्वजाची उदारता, नैतिकता व अध्यात्मिकता यांनी पूर्ण आहेत. भौतिकतेमुळे आत्मिक शांती मिळत नाही, उलट अशांती वाढते. म्हणून संस्काराचे साहचर्य हे मानवाला त्याकडे आकृष्ट करते. त्यामुळे संस्कारांचा लोप कदापि शक्य नाही.

अध्यात्मिक प्रयोजन

शास्त्रीय संस्कारांनी उत्पन्न होणाऱ्या नैतिक गुणांहुन संस्कार्य व्यक्तीचा आध्यात्मिक विकास घडावा अशीही अपेक्षा असते. संस्कार हे अध्यात्मिक शिक्षणाच्याच वरचड पायऱ्या मानल्या गेल्या आहेत. संस्कारिक जीवनाच्या अध्यात्मिक तत्त्वांशी समन्वय संस्कारांच्या वदारेच स्थापित केला जातो. संस्कारित व्यक्तींना एक सुप्त विश्वास असतो की देहबंधनातून मुक्त होवून मृत्युसागराच्याही पैलपार जाऊ.

संस्काराने व्यक्तिमत्त्व विकास

मावनजन्म हा सर्वश्रेष्ठ मानला जातो. या जन्मात प्रत्येकाने उत्तम संस्कार आणि श्रेष्ठ ज्ञान प्राप्त करून आपला व्यक्तित्व विकास साधला तर जीवनात यश प्राप्त होईल. सुसंस्कारित व्यक्ती हे समाजाचे भूषण ठरते. संपत्तीपेक्षाही संस्कार मूल्यवान असतात.

गर्भातील जीव सातव्या महिन्यापासून बाहेरचा शब्द ऐकू शकतो, असे विज्ञानाने सिध्द केले आहे. म्हणून गर्भामध्येच त्याच्यावर संस्कार केले पाहिजेत. त्यानंतर जन्मानंतरचे संस्कारसुध्दा अवश्य केले पाहिजे. शालेय शिक्षणाबरोबरच धर्म, अध्यात्म, नीती आणि तत्त्वज्ञान यांचेही ज्ञान बालकाला दिले पाहिजे. या संस्कारामुळे आणि ज्ञानामुळे ती व्यक्ती आपल्या व्यक्तिमत्त्व विकास करून घेवू शकते.

राष्ट्रनिर्माण प्रक्रियेत संस्कारांचे महत्त्व

भारताची वैज्ञानिक प्रगती करण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन असणारा, अंधश्रद्धा न मानणारा समाज घडविणे आवश्यक आहे त्यासाठी संस्कार आवश्यक आहेत. सद्गुण संपन्न होण्यासाठी, व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्यासाठी, भ्रष्टाचार बंद करण्यासाठी, निरक्षरता संपविण्यासाठी, दुःख झेलण्याची ताकद येण्यासाठी संस्कार जीवनात अतिशय आवश्यक व महत्त्वाचे आहेत. आजच्या या विज्ञान युगात अश्लीलता व पाश्चिमात्य देशांचे वाईट अंधानुकरण वाढत आहे. अशा या बदलत्या काळात प्रसार माध्यमांच्या बदलत्या रूपामुळे संस्कार व संस्कृतीचे रक्षण करणे आवश्यक आहे.

उच्च विचारवान, सदाचारी, सत्कर्मपरायण, आदर्शपूर्ण, साहसी आणि संयमी बनण्यासाठी संस्कार आवश्यक आहेत. बालकामध्ये संस्काराने हे गुण आले तर देश आणि समाजही तसाच बनतो. संस्कारहीन पीढीमुळे समाज दूषित होईल.

संस्कारांचे सामाजिक महत्त्व

संस्कार म्हणजे मानवाच्या व मानव समाजाच्या चांगल्या सवयी, संस्कारामुळे ज्ञानक्षमता, धर्मरुचीचा विकास होतो. मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या देखील संस्काराचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. जीवनात आपणास नवीन भूमिका वठवायची आहे. तसेच धर्माचरणविषयक नियमांचे पालन आपणास करावयाचे आहे, असे व्यक्तीच्या मनावर बिंबवले जाते. त्याद्वारे आत्मोन्नतीचा मार्ग खुला होतो. नामकरण, अन्नप्राशन, निष्क्रमण यासारखे विधी व संस्कार प्रायः सामाजिक स्वरूपाचे असतात. त्यामुळे प्रेम आणि वात्सल्याची अभिव्यक्ती तसेच आनंदोत्सव साजरे करण्याची संधी प्राप्त होते. गर्भाधान, पुंसवन, सीमंतोन्नयन यासारख्या संस्कारांना पौराणिक आणि प्रतिक्रियात्मक महत्त्व आहे.

संस्कारांचे भावनात्मक महत्त्व

संस्कारांचा संबंध लोकांच्या भावनाशी आहे. सुखदुःखात्मक दोन्ही भावनांमध्ये संस्काराचे प्रयोजन असते. जीवनाच्या सुखदुःखात्मक घटनांमध्ये संस्कार केले जातात. बाळाच्या जीवनातील प्रगतीसाठी, बाळाच्या जन्माच्या वेळी, संतानप्राप्तीसाठी, मृत्युनंतर अंत्येष्टी विधी रूपात संस्कार केले जातात.

आजच्या या विज्ञानयुगात अश्लीलता व पाश्चिमात्य देशांचे वाईट गोष्टींचे अंधानुकरण वाढत आहे. अशा या बदलत्या काळात प्रसार माध्यमांच्या बदलत्या रूपामुळे संस्कार व संस्कृतीचे रक्षण करणे आवश्यक आहे. आदर्श पिढीमुळे राष्ट्राचा उद्धार होतो.

१ गर्भाधान संस्कार

हा संस्कार शरीर उत्पत्तीचा असल्याचे हा पहिला आणि अत्यंत महत्त्वाचा संस्कार वीरशैवांत मानला जातो. गर्भलिंगधारण संस्कार हा वीरशैवांचा गर्भाधान संस्कार म्हणता येईल.

२. पुंसवन संस्कार

गर्भधारणा झाल्यानंतर ३-४ महिन्यांत पुंसवन संस्कार केला जातो. सिध्दांतशिखामणीत सांगितल्याप्रमाणे पिंडशुध्दीसाठी हा संस्कार केला जातो. पुण्यात्मा व क्षीणपापाचा गर्भ म्हणजे पिंड संबोधतात. पुमान् सूयते येन कर्मणा तदिदं पुंसवनम्। अशी पुंसवनाची व्याख्या केली जाते.

३ सीमंत संस्कार

परमरहस्य या ग्रंथामध्ये 'सीमंतसंस्कार' म्हटले आहे. पण रौरवागमामध्ये याच संस्काराला 'सीमंतोन्नयन' संस्कार म्हटले आहे. सीमंत म्हणजे येथे डोहाळे पुरविणे असा अर्थ घेतला आहे. गर्भाच्या सातव्या महिन्यात हा संस्कार केला जातो.

या काळात पंचज्ञानेन्द्रियामार्फतचे ग्रहण हे पवित्र व सुसंस्कारित असावे. शुभ दिवस पाहून गर्भवतीला मंगलस्नान घालतात. दीक्षासंस्कारित सौभाग्यवतीकडून गर्भवतीचे ओटीभरण करतात. त्यानंतर गर्भवतीने उपस्थितांचे आशीर्वाद घेण्याचे सुचविले आहे.

वरील तीनही संस्कार हे बाळाच्या जन्माच्या आधी केले जातात.

४ जातकर्म संस्कार

दोष पतनासाठी 'जातकर्म' संस्कार केला जातो. मूल जन्माला येताच अंगात बाहेरच्या वातावरणासाठी मिळते घेण्याची शक्ती नसते. तेवढी उष्णता देखील नसते. ही उष्णता मध, तूप, सुवर्णाने त्वरित प्राप्त होते. यासाठी सुवर्णाने तूप मध चाटविला जातो. आयुर्वेदाच्या शास्त्रीय बैठकीवरून पाहता मध आणि सुवर्णाने तूप मध चाटविला जातो. आयुर्वेदाच्या शास्त्रीय बैठकीवरून पाहता मध आणि सुवर्ण हे पदार्थ उष्ण आहेत. त्यांच्या स्पर्शाने हानिकारक जंतू नाहीसे होवून शरीरात आवश्यक ते उष्णतामान आपोआप राखले जाते. इतकेच नव्हे तर त्याचा परिणाम दीर्घकाळपर्यंत टिकतो.

५ नामकरण संस्कार

हा अत्यंत महत्त्वाचा संस्कार आहे. जन्माच्या अकराव्या दिवशी नाव ठेवावे असे शास्त्रात सांगितले. बाळाचे नाव ठेवताना शुभसूचक, शक्तिरोधक, शांतिदायक असे ठेवावे. महाभाष्यकार पतंजलीनी पस्पशाह्निकमध्ये म्हटले आहे.

६ बहिर्निष्क्रमण संस्कार

सूर्यदर्शन व घराबाहेरील वातावरणाशी नवजात शिशुचे सात्मीकरण हा या संस्काराचा आत्मा आहे. या विधीला उंबरठा ओलांडणे असेही म्हणतात.

७ चौलकर्म संस्कार

'चौलकर्म' म्हणजे जावळं काढणे हा संस्कार करावा. चौल करण्याने मुलांच्या मस्तकावरील केशभार कमी होतो. मस्तकाला कोवळा सूर्यप्रकाश मिळतो. त्यायोगे त्याची शारीरिक व मानसिक वाढ चांगली होते.

८ विद्यारंभ संस्कार

हा संस्कार बालकाच्या वयाच्या ५ व्या वर्षी केला जातो. आपल्या धमनि फार प्राचीन काळापासून प्रत्येक व्यक्ती साक्षर असावी, प्रत्येक व्यक्तीला अक्षर ओळख असावी याचा विचार करून ठेवला आहे. जगातील यच्चयावत ज्ञान आपण अक्षर माध्यमातूनच प्राप्त करून घेत असतो. येथूनच शिक्षणाला आरंभ होतो.

९ दीक्षा संस्कार

हा द्विजातीय संस्कार होय. 'दीक्षासंस्कार' हा जाती संस्कार असल्यामुळे तो वीरशैव कुळाचा मुख्य संस्कार आहे. त्याशिवाय वीरशैवाचाराचे पालन होत नाही. पवित्र अशा शिवजीवैक्य ज्ञानाने ज्या संस्कारात मायापाशाचे, संसार बंधनाचे निराकरण केले जाते त्या संस्काराला दीक्षासंस्कार म्हणतात. हा संस्कार प्रत्येक वीरशैवांनी केलाचा पाहिजे.

१० विवाह

विवाह हा आश्रम परिवर्तनाचा संस्कार आहे. विवाहापूर्वी 'देवतापूजन' हा महत्त्वाचा विधी असतो त्यावेळी कुलदैवतेची पूजा होते. ज्याचे घरी वीरभद्र कुलदेवता असेल गुग्गुळविधी केला जातो. काही ठिकाणी 'महादेवाची गादी भरणे' हा पूजा विधी केला जातो. काही ठिकाणी विवाह विधीच्या वेळी पंचकलशांचे पूजन केले जाते. 'पंचकलश' हे पंचाचार्यांचे प्रतिक मानले जाते. नंतर वरवधूच्या हाती पंचसूत्र दिले जाते. विवाह विधीमध्ये आंतरपाट नसतो. मंगलाष्टकांनंतर एकमेकांना हार घालून हा विधी संपन्न होतो. आचार्यांच्या

उपस्थित विवाहविधी संपन्न होतो. सप्तपदी, होतहवन हे वीरशैवांच्या विवाह विधीमध्ये नसतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १ चरकसंहिता, सूत्रस्थान २६—३४ए
- २ मीमांसा भाष्यकार, शबरस्वामी ३.१.३
- ३ मीमांसाकार महर्षि जैमिनी ६.१.३५
- ४ श्री पी.वी.काणे, धर्मशास्त्र का इतिहास, उत्तर प्रदेश हिंदी संस्थान, २०१०, पृ.क्रं.१७७
- ५ डॉ.शिवलिंग शिवाचार्य, सार्थ परमरहस्य, श्री संस्कृती प्रकाशन, अहमदपूर, २००४ पृ. क्र.२९१
- ६ तत्रैव
- ७ पं. महादेव शास्त्री, भारतीय संस्कृती कोश खंड ९ पृ.क्रं २६२
- ८ तत्रैव
- ९ दयानंद सरस्वती, संस्कार विधी—गर्भाधान प्रकरण, आर्य साहित्य मंडल लिमिटेड, अजमेर १९९१. पृ.क्रं २८
- १० संपादक वरदानंद भारती, मनुस्मृती, ३.४६, श्री राधादामोदर प्रतिष्ठान, पुणे, शके १९२३, पृ.क्रं १४२
- ११ काशीनाथशास्त्री उपाध्याय, धर्मसिंधु, तृतीय परिच्छेद, रघुवंशी प्रकाशन, मुंबई, १९७१ पृ.क्रं.२०७
- १२ सुश्रुतशारीरस्थान २.४६
- १३ तत्रैव २.३२—३४
- १४ डॉ.चंद्रशेखर शिवाचार्य महास्वामीजी, सिध्दांतशिखामणी, ९.४४—४५, शैवभारती शोध प्रतिष्ठान, जंगमवाडी, वाराणसी.१९९१
- १५ संपा. मल्लिकार्जुनशास्त्री, वीरशैवाचार प्रदीपिका, १.८२, वारद ग्रंथमाला, सोलापूर १९०५
- १६ तत्रैव
- १७ डॉ. बोधकुमार झा, षोडशसंस्कार,
- १८ डॉ. जयशंकरलाल त्रिपाठी, व्याकरण महाभाष्यम्, १.१२, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, तृतीय आवृत्ती वि.सं २०६४, पृ.क्रं ३९
- १९ डॉ. बोधकुमार झा, षोडशसंस्कार
- २० तत्रैव.

श्री सिध्दान्तशिखामणीचा मराठीतील आविष्कार

पं. शिवाप्पा खके

सिध्दान्तशिखामणी हा ग्रंथ वीरशैव सिध्दान्ताचे व्यवस्थित रूपात प्रतिपादन करणारा प्रामाणिक आणि प्राचीन ग्रंथ असल्याचे मानले जाते. जसे सर्व उपनिषदांचे सार श्रीमद्भगवद्गीतेत आहे, तसेच कामिकादि वातुलान्त शैवागमांचे सार सिध्दान्तशिखामणीमध्ये समाविष्ट आहे. ज्याप्रमाणे संशयग्रस्त झाल्यामुळे युध्दभूमीवर जाऊनही युध्द न करण्याचा विचार अर्जुन करतो, तेव्हा अर्जुनाला भगवान श्रीकृष्णांनी गीतोपदेश करून स्थिर बनविले, त्याचप्रमाणे संशयग्रस्त झालेल्या अगस्त्यमहर्षींना भगवत्पादाचार्य रेणुकांनी सिध्दान्ताचा उपदेश करून त्याचे समाधान केले. ज्याप्रमाणे अर्जुन आपल्या माहेग्रस्त अवस्थेचे निवेदन करून श्रेयस्कर उपदेश करण्यासाठी पुढीलप्रमाणे प्रार्थना करतो —

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेतः।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्॥

त्याचप्रमाणे महर्षी अगस्त्यही रेणुकाचार्यांसमोर आपल्या विकल स्थितीचे निवेदन करून —

उक्त्वा भवान् सकललोक महोपकारं सिध्दान्तसंग्रहमनादृतबाह्यतंत्रम्।

सद्यः कृतार्थयितुमर्हति दिव्ययोगिन् नानागमश्रवणवर्तित संशयं माम्॥

अर्थात् अनेक आगमांचे श्रवण केल्यामुळे माझ्या बुद्धीत संशय निर्माण झाल्यामुळे संशयनिवृत्तीसाठी नास्तिक मतांचे खंडन करणारा आणि वेदागमसंमत अशा ज्ञानाचा उपदेश करावा अशी प्रार्थना करतो.

वस्तुतः सर्वच मानवांना अशा संभ्रमावस्थेतून जावे लागते म्हणून हा उपदेश सर्वच मानवासाठी हितकारक आहे. हा उपदेश ग्रहण करणारा साधक क्रमशः आपली पारमार्थिक उन्नती करतो. या ठिकाणी विशेष बाब ही की, येथे साधकाच्या अवस्थेचे काही टप्पे पाडले आहेत. ज्यांना स्थल अशी संज्ञा आहे. या स्थलांचे मुख्य दोन प्रकार म्हणजे अंगस्थल व लिंगस्थल. अंगस्थलान्तर्गत भक्तस्थलापासून ऐक्यस्थलापर्यंत सहा स्थलांची पुन्हा ४४ स्थले व लिंगस्थलातील भक्तस्थलापासून ऐक्यस्थलापर्यंत ५७ स्थले अशी एकूण १०१ स्थले आहेत. म्हणूनच या शास्त्रास एकोत्तरशतस्थलही म्हणतात.

वीरशैव सिध्दान्तात जीव व शिव दोघे इच्छा, ज्ञान व क्रिया शक्तींनी युक्त आहेत. जीवांच्या शक्ती स्थूल अर्थात् मलयुक्त म्हणून संकुचित आहेत. परन्तु शिव निर्मल शक्तियुक्त व पूर्ण विकसित असतो. जीव गुरुकृपेने एकेका स्थलातील पात्रता प्राप्त करित ऐक्यस्थलातील पात्रता प्राप्त केल्यानंतर चरम विकसित होतो. या स्थितीचे सिध्दान्तशिखामणीमध्ये सदृष्टान्त वर्णन अशाप्रकारे केले आहे.

जले जलमिव न्यस्तं वन्हौ वन्हिरिवार्पितम्।

परब्रह्मणि लीनात्मा विभागेन न दृश्यते॥

या ग्रंथात षट्स्थलांशिवाय भक्तांसाठी आवरणरूप गुरु, लिंग, जंगम, पादोदक, प्रसाद, भस्म, रुद्राक्ष तसेच मंत्र ही अष्टावरणे आणि लिंगाचार, सदाचार, शिवाचार, गणाचार, भृत्याचार हे पंचाचार अशी १९ तत्त्वे साधकास सहाय्यभूत होतात.

सिध्दान्तशिखामणीमधील उपदेशात विशेष बाब ही की, स्वमताचे प्रतिपादन करताना सांख्यादि मतांचे खंडन न करता त्यांना देखील 'मानभूतानि' म्हणून त्यांचा गौरव केला आहे, जसे —

सांख्यं योगः पांचरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा।

एतानि मानभूतानि न हन्तव्यानि युक्तिभिः॥

अजून एक वैशिष्ट्य असे की, येथे ज्ञान आणि क्रिया यांचा समुच्चय स्वीकृत केला आहे. भेदवाचक व अभेदवाचक श्रुतिवाक्यांचा 'सर्वश्रुतिसमन्वयः' म्हणून समन्वयात्मक दृष्टिकोन प्रकट केला आहे.

यात एकेवीस परिच्छेद असून ग्रंथातील एक ते चार पर्यंत तसेच एकवीसाव्या परिच्छेदात जगद्गुरु रेणुक व अगस्ती यांच्या चरित्रविषयक व उपदेशाची प्रासंगिक बैठक प्रतिपादित केली आहे. हा ग्रंथ रेणुकागस्त्य संवादात्मक असला तरी या संवादाला श्लोकबद्ध काव्यरूप सहाव्या शतकात होऊन गेलेल्या शिवयोगी शिवाचार्यांनी दिले आहे. ते श्रेष्ठ दार्शनिक आणि महाकवी असल्याने ग्रंथात आलंकारिक भाषा आढळते.

वीरशैव संप्रदायाचे अनुयायी लोक भारतात सगळीकडे राहात असल्यामुळे सध्या प. पू. पदवाक्यप्रमाणपारावारधुरीण श्रीमत्काशीज्ञानसिंहासनाधीश्वर १००८ श्री जगद्गुरु डॉ. चंद्रशेखर शिवाचार्य महास्वामीजींच्या प्रेरणेने भारतातील सर्व भाषांमध्ये अनुवाद विविध विव्दानांच्या सहयोगाने झालेले आहेत. इतकेच नाहीतर इंग्रजी इटालियन, नेपाळी आदी भाषांमध्येही हा ग्रंथ अनुवादित झाला आहे.

महाराष्ट्रातही वीरशैवांची संख्या मोठी असल्याने सिध्दान्तशिखामणीवर विविध भाष्ये जशी निर्माण झाली तशी या ग्रंथाच्या काही महत्त्वपूर्ण अशावरंही विपूल लेखन झाले आहे. सिध्दान्तशिखामणीवर आजवर झालेल्या मराठी साहित्याचा परिचय व्हावा म्हणून 'सिध्दान्तशिखामणी मराठी आविष्कार' याविषयावर वाराणसी येथे झालेल्या सार्वभाषिक संमेलनात एक शोधनिबंध मी वाचला होता. त्यानंतरही सिध्दान्तशिखामणीवर झालेल्या कामाचा आढावा या लेखात घेतला आहे. विद्वज्जनांना तो आवडेल, अशी आशा आहे.

१ वारदग्रंथमाला प्रकाशित सिध्दान्तशिखामणी इ.स.१९०५ मध्ये पुण्यश्लोक रावसाहेब मल्लप्पा बसप्पा वारद यांनी आपल्या वारद ग्रंथमालेतर्फे सिध्दान्तशिखामणी ग्रंथ दोन भागात प्रकाशित केला असून यात मूलश्लोक, मरितोंटदार्य लिखित तत्त्वप्रदीपिका व्याख्या तथा मराठी भावानुवाद दिला आहे. मराठी भावानुवाद लेखन व संपादन कार्य वे.मू.मल्लिकार्जून स्वामी मनूरकर यांनी केले असून मराठी अनुवादासह असलेला हा पहिला ग्रंथ होय.

२ सुराज्य विज्ञान — वे. मू. सुरेशस्वामी गोरठेकर यांनी या ग्रंथात सिध्दान्तशिखामणीमध्ये असलेल्या —

अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्य दया क्षमा।

दानं पूजा जपो ध्यानमिति धर्मस्य संग्रहः॥

या महत्त्वपूर्ण श्लोकावर दहा प्रकरणांत सविस्तर विवेचन केले असून यात आपल्या समाजात निर्माण होण्यासाठीचा विचार या ग्रंथात सिध्दान्तशिखामणीच्या आधारे दिला आहे.

३ शिवपंचमहायज्ञ — सिध्दान्तशिखामणीमधील भक्तमार्गक्रियास्थलावर आधारित 'तपः कर्म जपो ध्यानं ज्ञानं चेत्यन्यनुपूर्वकम्' तप, कर्म, जप, ध्यान व ज्ञान या संज्ञांचे वीरशैवासाठीचे अर्थ व त्याचे स्पष्टीकरण देणारा 'शिवपंचमहायज्ञ' या नावाचा ग्रंथ धर्मवीर विरूपाक्ष स्वामी देशिकेंद्र महाराजांनी या विव्दानानी लिहून प्रकाशित केला असून तो त्या काळी लोकप्रिय ठरला होता.

४ वीरशैवनंदादीप — लिं.श्री बसाप्पा वारद यांनी वीरशैव नंदादीप नावाचा ग्रंथ लिहून प्रकाशित केला. यात सिध्दान्तशिखामणीच्या प्रत्येक श्लोकाचा मराठी अनुवाद मात्र दिला आहे. १९७४ मध्ये लि. जगद्गुरू विश्वेश्वर शिवाचार्य महास्वामीजींच्या आशीर्वादासह सोलापूर येथे हा ग्रंथ प्रकाशित झाला.

५ सिध्दान्तशिखामणी (षट्स्थलदर्शन) —

या ग्रंथात वेदान्तकेसरी मल्लिकार्जून महाशिवयोगीनी प्रत्येक श्लोकावर प्रवचने व मराठी अर्थ दिला आहे. यात श्लोकांच्या स्पष्टीकरणासाठी शरणांची वचने दिली असून ग्रंथ लोकप्रिय ठरला होता. ग्रंथाचे संपादन श्रीकांत गुरूलिंगप्पा अरळी यांनी केले. याचे प्रकाशन श्री मल्लिकार्जून महाशिवयोगी यांनी शिवानंद मठ, गदग येथे १९७६ मध्ये झाले.

६ सिध्दान्तशिखामणी (मराठी भावानुवादसह)

या ग्रंथाचे प्रकाशन वीरशैव साहित्य संशोधन मंडळ सोलापूर तर्फे १९९० इ.स. मध्ये झाले. या ग्रंथात मूळ श्लोक, भावार्थ, मरितोटदार्यांची तत्त्वप्रदीपिका व्याख्या, व्याख्येतील महत्त्वाच्या अंशाचा भावानुवाद अशी मांडणी असून श्रीमत्काशी ज्ञानसिंहासनाधीश्वर ज. डॉ. चंद्रशेखर शिवाचार्य महास्वामीजींची विस्तृत प्रस्तावना हे या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य होय. या प्रस्तावनेत शिवागमांचे स्वरूप, त्यांची प्राचीनता, ग्रंथकर्ते शिवयोगी शिवाचार्य यांचा परिचय, देश—कालविचार दिले असून ग्रंथाचे वाङ्मयीन सौंदर्य इत्यादी समाविष्ट आहे. या ग्रंथाचे संपादन प्राचार्य डॉ.चंद्रशेखर कपाळे, डॉ.शे.दे.पसारकर आणि पं.शरणय्या आचलेरी यांनी केले.

७ शिवयोगशास्त्र — शिवाब्देत सिध्दान्ताचे प्रसिध्द विद्वान अहमदपूर, जिल्हा लातूर येथील वीरमठाध्यक्ष डॉ. शिवलिंग शिवाचार्य महाराजांनी सिध्दान्तशिखामणीवर संस्कृत भाष्य, मराठी भावार्थ तसेच श्लोकांवर सविस्तर विवेचन केले आहे. प्रदीर्घ आणि अभ्यासपूर्ण प्रस्तावनेसह केलेले हे भाष्य लिं. काशीनाथशास्त्री नागनूरमठाध्यक्ष यांनी संपादित केलेल्या मूळ संस्कृत ग्रंथावर आहे. या ग्रंथात शिवागम तसेच आगमिक संस्कृतीचा परिचय करून देणारी प्रस्तावना आहे. या ग्रंथाचे प्रकाशन १९९६ मध्ये श्रीक्षेत्र कपिलाधार येथे झाले.

८ सद्गुरु रेवणसिध्द शिवाचार्य यांनी सिध्दान्तशिखामणीवर ओवी टीका लिहिली असून ती अप्रकाशित आहे. ओवीची भाषा सुगम आहे.

९ जन्म हा अखेरचा — सिध्दान्तशिखामणीवर प.पू. मत्काशीज्ञानसिंहासनाधीश्वर जगद्गुरू डॉ. चंद्रशेखर शिवाचार्य महास्वामीजींनी आपल्या अनुष्ठानादरम्यान जी प्रवचने केली ती प्रा. डॉ. शे.दे. पसारकर यांनी संकलित केली व पहिल्यांदा सुटया भागात प्रकाशित झाली व नंतर एकत्रितरूपात 'जन्म हा अखेरचा' नावाने ग्रंथ प्रकाशित करण्यात आला. महाराष्ट्रात या ग्रंथ फार लोकप्रिय झाला.

१० प्रवचनप्रभा — या नावाने पू. काशी जगद्गुरूंनी सिध्दान्तशिखामणीवर केलेली आशीर्वचने कन्नडमध्ये प्रकाशित झाली होती. त्यांचा मराठी अनुवाद वासुदेव रामचंद्र धोपे यांनी केला. दि.२४/७/१९८९ रोजी या मालिकेतील स्थलनिहाय प्रकाशन झाले. पूर्णमालिका अजून प्रकाशित झाली नाही.

११ महाराष्ट्रातील श्री विश्वनाथअप्पा चांडोळे यांनी सिध्दान्तशिखामणीवर क्रमशः श्रीपलसिध्ददर्शन मासिकासाठी लिहिलेले विवेचन पू. काशी जगद्गुरू डॉ.चंद्रशेखर शिवाचार्य महास्वामीजींचे अमृतहस्ते लातूर येथील पहिल्या वीरशैव मराठी साहित्य संमेलनात प्रकाशित झाले. श्री चांडोळे हे महाराष्ट्रात शिक्षणाधिकारी म्हणून सेवानिवृत्त झाले. ते पूर्वशिक्षक असल्याने त्यांची समजावण्याची पध्दती चांगली असल्याचे जाणवते.

१२ सिध्दान्तशिखामणी ओवीबध्द मराठी अनुवाद सौ. महानंदा खके यांनी सिध्दान्तशिखामणीचा ओवीबध्द मराठी अनुवाद केला पूर्ण असून त्यातील काही भाग श्री पलसिध्द दर्शन मासिकातून व तदनंतर शिवलिंगदर्शन मासिकातून काही भाग प्रकाशित झाला आहे. पूर्ण ग्रंथ अजून अप्रकाशित आहे.

१३ श्री पलसिध्ददर्शन मासिकातून सिध्दान्तशिखामणीतील शिवस्तुती व शक्तीस्तुतीच्या श्लोकांवर विवेचन पं. श्री शिवाप्पा खके यांनी केले आहे. नोव्ह.२००१ ते ऑक्टोंबर २००२ दरम्यान अंकातून क्रमशः प्रसिध्द झाला आहे.

१४ श्री सिध्दान्तशिखामणीतत्त्वामृत या नावाने सिध्दान्तशिखामणीवर ओवी टीका प्रथितयशः साहित्यिक प्रा. डॉ. शे. दे. पसारकर यांनी लिहिली असून एकुण १४०५ श्लोकांवर ३८११ ओव्याचे गोड भाष्य केवळ चार महिन्यात त्यांनी पूर्ण केले आहे.

शिवस्वरूप जगद्गुरूवर। श्रीकाशीज्ञानमहास्वामीजी चंद्रशेखर॥

त्यांच्या आज्ञेने ग्रंथमधुर। रचितो शेषनारायण॥

अशी समारोपात्मक ओवी प्रत्येक अध्यायाचे शेवटी ते लिहितात. यावरून त्यांनी हे महत्त्वपूर्ण लेखन श्री काशीजगद्गुरू डॉ.चंद्रशेखर शिवाचार्य यांच्या प्रोत्साहनावरून केल्याचे स्पष्ट होते. रचना प्रासादिक असल्याचे सहज लक्षात येते. या ग्रंथाची पहिल्या आवृत्तीचे प्रकाशन दि.२०/१/२०१३ रोजी प्रकाशन झाले.

१५ श्रीसिध्दान्तशिखामणी अभंगगाथा

प्रा. डॉ. पसारकरांनी सिध्दान्तशिखामणीवर अभंग छंदात टीका लिहिली आहे. एकुण १४०५ श्लोकांवर ४०५ अभंग रचना केली आहे. महाराष्ट्रात ओवी आणि अभंग भाष्याचेही मराठी भाविकांनी स्वागतच केले. या ग्रंथाचे प्रकाशन जुलै २०१४ मध्ये झाले.

१६ श्रीरेणुकगीताई — या नावांनी प्रा. डॉ. शे. दे. पसारकरांनी या ग्रंथावर अनुष्टुभ छंदात भाष्य लिहिले. १४०५ श्लोकांवर १३०५ अनुष्टुभ छंदातील श्लोक त्यांनी लिहिले असून या रचनेच्या प्रकाशन प्रसंगी दि.२९/७/२०१६ जगद्गुरू डॉ. चंद्रशेखर शिवाचार्य महास्वामीजींनी प्रा. पसारकरांना 'शिवकवी' हा पुरस्कार देऊन त्यांना सन्मानित केले.

सिध्दान्तशिखामणीवर अजूनही मरितोंटदार्यांच्या तत्त्वप्रदीपिका व्याख्येवर मराठीत लिहिण्याचे कार्य अजून शेष आहे. तेही पूर्ण होईल अशी आशा करून लेखणीस विराम देतो.

सिद्धान्तशिखामणीनुसार वीरशैव आचार्य लक्षणे —
एक चिंतन

— शशिकांत बसवेश्वर दरगु

आगमनिगम ज्ञानपरंपराचा उद्गम असलेल्या आपल्या भारत देशामध्ये भगवान शिव व माता पार्वती यांच्यापासून गुरुशिष्यपरंपरेचा आरंभ झालेला आहे. भगवान शिवांना विद्यातीर्थ महेश्वरं अर्थात सर्व विद्यांचे आश्रय स्थान असे संबोधले आहे. विद्येचे आगर असलेल्या भगवंतांनी आपली ही ज्ञानराशी सर्वप्रथम माता पार्वतींना उपदेशिली आहे. त्यास आगम ज्ञान असे शास्त्रकार संबोधतात. आगमांचे शैव, पाशूपत, सोम व लाकूल असे भेद होतात. शैव आगमांचे २८ भेद होतात. प्रत्येक शैव आगम पूर्व व उत्तर अशा दोन भागात विभागला आहे. या उत्तर आगमामध्ये वीरशैव सिद्धांताचे मूळ बीजे प्राप्त होतात.

वीरशैव म्हणजे जे शिवजीव ऐक्य बोध करणारी विद्या त्या विद्येमध्ये नित्य रममाण होणारा प्रत्येक व्यक्ती वीरशैव होय. या वीरशैवांचे तत्त्वज्ञान २८ शैवागमांमध्ये १०१ स्थलांमध्ये प्रतिपादन केले आहे. १०१ स्थलांचे निरूपण करित असताना भगवद्पादपूज्य श्री रेणुकाचार्य महर्षी अगस्तींना उपदेश करित असताना गुरुकारूण्यस्थलामध्ये आचार्य लक्षणे सांगितले आहेत. वीरशैवसिद्धान्तानुसार पिंड, पिंडज्ञान व संसारहेयस्थल संपन्न शिष्य संसाराचा नाश करणाऱ्या महालिंगाविषयी विज्ञासु असलेला साधक आचार्यांना शरण जातो. आचार्यांची लक्षणे विशद करतांना वीरशैवसिद्धान्त अगदी स्पष्टता बाळगताना दिसतो. आचार्यांची लक्षणे पूढीलप्रमाणे विशद केली आहेत.

ततो विवेकसंपन्नो विरागी शुध्दमानसः।

जिज्ञासुः सर्वसंसारदोषध्वंसकरं शिवम् ॥ सि.शि.६.१

आचार्य हे नित्यानित्य, आत्मानात्म विवेकी असावेत, निर्मल अन्तःकरणसंपन्न असावेत, सुखाविषयी वैराग्य उत्पन्न झालेले आचार्य असावेत. अशा सद्गुरूंना संसारदुःखापासून दूर होण्यासाठी व महालिंगांचे ज्ञान होण्याकरीता जिज्ञासु साधक शरण जातो, असा अभिप्राय श्री रेणुकाचार्य अभिव्यक्त करतात.

उपैति लोकविख्यातं लोभमोहविवर्जितम्।

आत्मतत्त्वविचारज्ञं विमुक्तविषयविभ्रमम् ॥ सि.शि.६.२

हे आचार्य लोकामध्ये प्रसिध्द असावेत, सांसारिक लोभ व अज्ञानापासून मुक्त असावेत, आचार्यांना शरीर—इंद्रियादिकापासून वेगळे अशा आत्मतत्त्वाचे यथार्थ ज्ञान असावे, विषयसुखाच्या भ्रमात न गुंतणारे आचार्य असावेत.

शिवसिध्दांततत्त्वज्ञं छिन्नसन्देहविभ्रमम्।

सर्वतन्त्रप्रयोगज्ञं धार्मिकं सत्यवादिनम् ॥ सि.शि.६.३

आचार्यांना शिवसिध्दान्ताचे यथार्थ ज्ञान असावे, संशयरहित असावा, आचार्य सर्व तन्त्राचे प्रयोग, आचार जाणणारे असावेत, धर्मशील व सत्यवादी असावेत.

कुलक्रमागताचारं कुमार्गाचारवर्जितम्।

शिवध्यानपरं शान्तं शिवतत्त्वविवेकिनम् ॥ सि.शि.६.४

गुरूवंशपरंपरेने प्राप्त आचारांचे पालन करणारे आचार्य असावेत, वाईट मार्गाचे आचरण करू नयेत, आचार्यांनी सदैव शिवलिंग अर्थात शिवस्वरूपाचे चिंतन करावे, आचार्य शांतवृत्तीचे असावेत, त्यांना शिवतत्त्वांचे यथार्थ ज्ञान असावे.

भस्मोद्धूलननिष्णातं भस्मतत्त्वविवेकिनम्।

त्रिपुण्ड्रधारणोत्कण्ठं धृतरुद्राक्षमालिकम् ॥ सि.शि.६.५

आचार्यांना भस्मोद्धुलनाची कला अवगत असावी, भस्मतत्त्वाचे यथार्थ ज्ञान असावे, आचार्यांना सदैव त्रिपुंड्रधारणाची आवड असावी, त्यांनी नित्य रुद्राक्षमाला धारण केलेल्या असाव्यात.

लिंगधारणसंयुक्तं लिंगपूजापरायणम्।

लिंगांगयोगतत्त्वज्ञं निरूढाव्दैतवासनम्॥ सि.शि.६.६

आचार्य लिंगधारण करणारा असावेत, लिंगपूजेमध्ये ते पारंगत असावेत. लिंगांगसामरस्य योगाचे त्यांना यथार्थ ज्ञान असावे तसेच अद्वैतभावना त्यांनी जोपासलेली असावी.

लिंगांगस्थलभेदज्ञं श्रीगुरुं शिववादिनम्।

सेवेत परमाचार्यं शिष्यो भक्तिभयान्वितः॥ सि.शि.६.७

लिंगस्थल आणि अंगस्थलात्मक १०१ स्थलांचे आचार्यांना ज्ञान असावे, त्यांनी मंगल वाक्यप्रयोग करावा, अशा लक्षणांनी युक्त आचार्यांची कृपा प्राप्त करून घेण्यासाठी शिष्याने वीरशैवदीक्षा प्राप्त करण्यासाठी हातात दर्भादि घेवून आचार्यांना शरण जावे.

अशाप्रकारे श्री रेणुकाचार्यांनी अगस्ती ऋषींना वीरशैव आचार्यांची लक्षणे सांगितले आहेत. यासर्व लक्षणांवरून मुख्यत्वे निर्मल अंतःकरण, शुद्धाचरण, वैराग्य, ज्ञानसंपन्नता, १०१ अंगस्थल व लिंगस्थलांचे यथार्थ ज्ञान, संस्कारसंपन्न, सत्यनिष्ठ, गुरुवंशपरंपरेनुसार आचरण करणारे, लिंगभस्मरूद्राक्ष धारण करणारे व शिवजीवैक्य विदयापारंगत आचार्य असावेत हे मात्र निश्चित होय. कामिकादिवातुलान्त शैवागमांचे सारस्वरूप श्री सिध्दान्तशिखामणि ग्रंथामध्ये शिवाचार्यांची लक्षणे अगदी स्पष्ट भाषेत सांगितलेली आहेत. तसेच प्राकृत रचनामध्ये आचार्य लक्षणांचे वर्णन संतशिरोमणी मन्मथादि यांनी केले आहे.

वीरशैव आचार्य लक्षणांचे मूर्तीमंत स्वरूप श्री लासिन मठाधिपती श्री १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज यांच्या पट्टाभिषेकाच्या व्दादश वर्धापन दिनानिमित्त श्री गुरुवर्यांच्या चरणी हे लेखपूष्प अर्पण करित आहे.

संदर्भ :

१. सिध्दान्तशिखामणिः — शिवयोगी शिवाचार्यकृत, प्रमुख संपादक— श्री १००८ जगद्गुरु डॉ.चंद्रशेखर शिवाचार्य महास्वामीजी, जंगमवाडी मठ, वाराणसी, प्रकाशक — वीरशैव साहित्य संशोधन मंडळ, सोलापूर. १९९०

२. Śrī Siddhāntaśikhāmaṇi with Śrī Maritoṅṭadārya's Tattvapradīpikā -Edited by Dr. M. Sivakumar Swamy

शिवरहस्य : एक अवलोकन

प्रा. अनिल स्वामी, राणी सावरगाव

मराठी वीरशैव साहित्य समृद्ध करणाऱ्या ग्रंथकारात आवर्जून उल्लेख करावा असा रचनाकार म्हणजे 'रंक' त्यांच्या चरित्राविषयी माहिती उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांचे कार्य आज तरी आपल्यासाठी अज्ञात आहे. असे असले तरी त्यांचे साहित्य आपणास त्यांची ओळख पटवून देण्यास पुरेसे आहे. त्यांच्या साहित्यात प्रामुख्याने शिवरहस्य, विद्वत्संन्यास, वज्रसूची या तीन तत्त्वज्ञानपर ग्रंथांचा समावेश होतो.

मुळात हे तीनही ग्रंथ वेगवेगळ्या विषयांवर आणि प्रागतिक विचारसरणीचा पुरस्कार करणारे असल्यामुळे कदाचित दुर्लक्षित राहिले असावेत. चांदोरकर, ढेरे प्रभृतींनी याचा उल्लेख केला परंतु त्यांचे उल्लेख केवळ नोंदी पुरते राहिले. या वैशिष्ट्यपूर्ण वाङ्मयाला प्रसिद्धी मिळण्याचे भाग्य तसे उशिरा मिळाले. जालना येथील थोर संशोधक डॉ.शिवाजीराव गऊळकर यांना वज्रसूचीच्या काही ओव्या आढळल्या. त्या पाहिल्यानंतर त्यांनी संपूर्ण वज्रसूची मिळवण्याचा प्रयत्न केला. या शोध कार्यात त्यांच्या एक गोष्ट लक्षात आली की, या ग्रंथाचे संपादन झालेले नाही. या शोधयात्रेत रंकांच्या इतर दोन साहित्यकृतींची त्यांना ओळख झाली. या पैकी 'शिवरहस्य' हस्तलिखित स्वरूपात अहमदनगरच्या जिल्हा ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालयात असल्याची माहिती त्यांना प्राप्त झाली. तेथून हस्तलिखित प्राप्त करणे ही काही सोपी बाब नव्हती. डॉ.गऊळकरांनी या संदर्भात अनेक विद्वानांशी पत्रव्यवहार केला. शेवटी श्री.सुरेश जोशी यांच्या सहकार्याने शिवरहस्याचे हस्तलिखित प्राप्त झाले.

हस्तलिखित प्राप्त झाले तरी या ग्रंथाच्या संपादनाचा आणि प्रकाशनाचा प्रश्न कायमच होता. गऊळकरांची इच्छा होती की या ग्रंथाचे संपादन शैव साहित्याचे आणि संस्कृतचे जाणकार असणाऱ्या विद्वानाने करावे. या दृष्टीने त्यांनी खूप प्रयत्न केले. शेवटी त्यांच्यासमोर एक नाव आले ते म्हणजे आपल्या सर्वांना परिचित असणारे श्रीमान पं.शिवाप्पा खके (गुरूजी). खके गुरूजींनी अल्पावधीत या ग्रंथाचे संपादन कार्य पार पाडले. शिवरहस्यासोबतच विद्वत्संन्यास आणि वज्रसूची या तीनही ग्रंथांचे संपादन आणि प्रकाशन 'त्रितन' या नावाने केले गेले. परंतु दुर्दैवाने ग्रंथ प्रकाशनाच्या वेळी डॉ.गऊळकर हयात नव्हते. ग्रंथाची पार्श्वभूमी थोडीशी विस्ताराने लिहिण्याचे कारण म्हणजे अभ्यासकांना हा ग्रंथ कोणत्या परिस्थितीमध्ये प्राप्त झाला याची कल्पना यावी.

ग्रंथाचा कर्ता :-

शिवरहस्याचा कर्ता हा वीरशैव संतकवी 'रंक' आहे. हे १८ व्या शतकात होऊन गेल्याची नोंद सापडते. वज्रसूचीच्या संदर्भात लेखनकाल शके १६९५ विजयनाम संवत्सर फाल्गुन शुक्लपक्ष असल्याचे आढळते, असा उल्लेख संपादकांनी प्रस्तावनेत केलेला आहे.^१ मुद्रित प्रतीमध्ये मात्र हा समाप्तीदर्शक उल्लेख सापडत नाही. 'रंक' हे वीरशैव संतकवी होते याची साक्ष आपणास शिवरहस्यावरून पटते. परंतु इतर दोन ग्रंथ मात्र वीरशैव विचारसरणीपेक्षा वेगळे आहेत. यावरून असे अनुमान बांधता येते की 'रंक' हे समन्वयशील आणि प्रागतिक विचारसरणीचे होते. अर्थात वज्रसूचीवरील त्यांचे भाष्य पाहिल्यानंतर या मताची सत्यता आपणास सहजच पटेल.

रंकांच्या चरित्राविषयी या ग्रंथत्रयीतून माहिती प्राप्त होत नाही. परंतु त्यांच्या गुरूचे नाव 'महादेव' होते हे मात्र निश्चयाने सांगता येते. त्यांनी स्वतःचा उल्लेख करताना 'रंक महादेवाचा' किंवा 'महादेवाचा रंक' असा उल्लेख केला आहे. हे महादेव कोण होते, त्यांचे ठिकाण, त्यांच्या कार्यकाल याविषयी काहीही माहिती उपलब्ध नाही. भविष्यात एखाद्या वीरशैव संशोधकाने यावर प्रकाश टाकला तर आपणास माहिती मिळू शकेल.

आपण या ग्रंथत्रयीपैकी विस्तारभयास्तव फक्त एकाच ग्रंथाचा विचार करूत तो म्हणजे शिवरहस्य.

शिवरहस्य :-

रंकांच्या ग्रंथत्रयीपैकी या मुद्रित प्रतीमधील पहिलाच ग्रंथ म्हणजे शिवरहस्य. हा ग्रंथ टीका ग्रंथ असून संस्कृत ३९ लोकांवर मराठीत २५० ओव्यांमध्ये भाष्य केलेले आहे. या ग्रंथाच्या एकूण ओवी संख्येविषयी संशोधकात एकवाक्यता आढळून येत नाही. संपादकांनी प्रस्तावनेत नोंदविल्या प्रमाणे गुलबर्ग्याल्या डॉ.चंद्रशेखर कपाळे यांच्या संग्रहात ओवी संख्या २६१ असल्याची नोंद आहे.^२ थोर संशोधक रा.चिं.ढेरे यांनी 'प्राचीन

मराठीच्या नवधारा' या ग्रंथात शिवरहस्याची ओझरती ओळख करून दिली आहे. त्यातील उल्लेखनुसार रा.चिं.ढेरें यांना हा ग्रंथ सुरेश जोशी यांच्याकडे पाहवयास मिळाला. सुरेश जोशींना तो मांडवगणच्या गोसावी मठातून उपलब्ध झाला होता. ढेरेंना हा ग्रंथ ओझरता पाहवयास मिळाल्यामुळे या ग्रंथाच्या अंतरंगाविषयी त्यांनी फारसे लिहिले नसले तरी त्यांनी काही महत्त्वाच्या बाबी मांडल्या आहेत. त्या थोडक्यात पुढील प्रमाणे.

- १) हा ग्रंथ ईश्वर — पार्वती — संवादात्मक आहे.
- २) संस्कृत श्लोक आणि त्यावर मराठी विवरण.
- ३) संस्कृत श्लोक ३९ असून त्यावर मराठीत २९० ओव्यात भाष्य केलेले आहे.
- ४) या ग्रंथाच्या आद्यन्ती ग्रंथकार स्वतःचा उल्लेख करतो या दोन्ही ओव्या त्यांनी उद्धृत केल्या आहेत.^३
 'रंक म्हणे महादेवा । शिवरहस्य माते बोलवा ।
 तव सिध्दप्रसादाचा दिवा । लाविला हृदयी । ।
 जाले शिवरहस्य संपूर्ण । परिसिता पाविजे शिवज्ञान ।
 रंक म्हणे शरण । महादेवाचा । ।

रा. चिं. ढेरेंचे विवेचन आणि प्रस्तुत मुद्रित प्रत पाहता काही बाबी प्रकर्षाने जाणवतात. ढेरेंनी उल्लेखिलेल्या आद्यन्तीच्या ओव्या त्याच क्रमाने या मुद्रित प्रतीत सापडतात परंतु एकूण ओवीसंख्या मात्र जुळत नाही. ढेरेंनी ओवी संख्या २९० दिली आहे. तर या मुद्रित प्रतीत २५० ओव्या आहेत. असे असले तरी संस्कृत श्लोकांची संख्या मात्र जुळून येते. थोर संशोधक शांतितीर्थ स्वामी यांनी गुरुगीतेच्या प्रस्तावनेत रंकाच्या शिवरहस्याचा उल्लेख केला असला तरी त्यात ओवी संख्या किंवा इतर माहिती नाही.^४ प्रस्तुत मुद्रणप्रत तयार करताना संपादकांनी अहमदनगरच्या जि.ऐ.व संग्रहालयातील हस्तलिखिताचा वापर केलेला आहे. ढेरेंनी सुद्धा हेच हस्तलिखित पाहिले होते तरीही ओवी संख्येत फरक पडतो याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला असता मूळ हस्तलिखितातील सर्वात शेवटी ओवी आणि लोकांचा जो तपशील दिला आहे, त्यामुळे ढेरेंची फसगत झाल्याचे आपल्या लक्षात येईल. तो उल्लेख असा आहे.

'श्लोक । । ३९ । । टीका । । २५१ । । यवं संख्या । । २९० । । शुभं भवतु । ।'

वरील उल्लेखावरून आपल्या लक्षात आले असेल की २९० ही ओवी संख्या नसून प्रतकाराच्या समजुती नुसार ३९ श्लोक आणि २५१ ओव्या या दोहोंची मिळून एकूण संख्या २९० होते. ढेरें सारख्या साक्षेपी संशोधकांची ही अवस्था! इतरांविषयी तर बोलायलाच नको. मूळ हस्तलिखिताचा धांडोळा घेतला असता ३९ श्लोक आहेत, परंतु ओवी संख्या मात्र ग्रंथाच्या शेवटी २५१ दिली असली तरी ती बरोबर नाही. हस्तलिखितात २३५ क्रमांकाच्या ओवीनंतर २३७ हा क्रमांक दिला गेला आहे. याचाच अर्थ मुळात २५० ओव्या आहेत. कपाळे सरांच्या संग्रहातील हस्तलिखित आणि नगरच्या जि. ऐ. व. स. संग्रहातील हस्तलिखित यांचे तुलनात्मक अध्ययन करून संपादन केले तर तो वीरशैव साहित्य संशोधनातील एक महत्त्वाचा प्रकल्प ठरेल.

ग्रंथाचे स्वरूप :-

शिवरहस्य हा ग्रंथ संस्कृत श्लोक आणि त्यावर मराठीमध्ये ओवीबद्ध विवरण अशा स्वरूपाचा आहे. मुळात हे संस्कृत श्लोक त्यांनी संकलित केले की एखादया स्वतंत्र ग्रंथातील भाग आहे. या संदर्भात मतभेद असले तरी याविषयी 'परमरहस्य आणि शिवरहस्य' या मुद्यामध्ये पुढे आपण विस्ताराने पाहूत.

हा ग्रंथ शिवपार्वती संवादात्मक आहे. या संदर्भातील रा.चिं.ढेरेंचे विवेचन आपण वर पाहिले आहे. संपादक मात्र या संदर्भाने थोडीशी सावध भूमिका घेऊन मत मांडतात. त्यांच्या (संपादकांच्या) मते, "ग्रंथाच्या शेवटी 'ईश्वर—पार्वती' संवादे असे लिहिले आहे. परंतु आत कुठेही 'शिव उवाच' किंवा 'पार्वती उवाच' असे लिहिलेले आढळत नाही. शिवरहस्य हे आगमिक संकलन आहे व आगम शिव — पार्वती संवादरूप आहेत. म्हणून शेवटी 'ईश्वर पार्वती संवादे 'असे आले असावे.'" ^५

वाचकांना कल्पना यावी यासाठी संपादकांचे मत थोडेसे विस्ताराने दिले आहे. वास्तविकता काय आहे ते आपण पाहूत. हा ग्रंथ शिव – पार्वती संवादात्मकच आहे. याची अनेक प्रमाणे ग्रंथातर्गत उपलब्ध आहेत. उदाहरणादाखल काही ओव्या पाहूत

आता शिवाचे स्वरूप लक्षण । ईश्वर देविसी सांगेल संपूर्ण ।

तैसे परिसावे निरोपण । रंक म्हणे महादेवाचा । ।२६। ।

या ओवीवरून रंकांनी त्यांची भूमिका हा ग्रंथ शिवपार्वती संवादात्मक आहे हे सहजपणे मांडले आहे. हाच मुद्दा ओवी क्रं.४३ अधिक स्पष्टपणे मांडते.

म्हणौनि शिव अप्रमाण । अद्भुत तेज गहन ।

नित्य सनातन । शिवस्वरूप देवी । ।४३। ।

हाच आशय (शिव पार्वती संवादात्मक) पुढील अनेक ओव्यांमधून आपणास पाहवयास मिळतो.

- १) 'अनुपम्य देवी विशेषे । जाणावे आपण । । ओवी क्रं.४५
- २) 'ऐके वो पार्वती । पाच लिंग देही असती । ओवी क्रं.८६
- ३) 'गौरी परियेसी मातू' माहेश्वररूप सद्भक्त । ओवी क्रं.२०८
- ४) 'देवी शरण जो होय । ओवी क्रं.२१२
- ५) शेवटी 'इति श्री शिवरहस्य ईश्वर पार्वती संवादे शिवरहस्य संपूर्ण' असा समाप्ती दर्शक उल्लेख आहे.

वरील उल्लेखांवरून हा ग्रंथ शिवपार्वती संवादात्मक आहे हे निर्विवाद सिध्द होते. तरीही संपादकांच्या 'शिव उवाच' किंवा 'देवी उवाच' नाही या मताचा थोडासा विचार करू या संपादकांच्या या शंकेचे निरसन थोडेसे वेगळ्या पद्धतीने करता येईल. या ग्रंथातील संस्कृत श्लोकांचे निरीक्षण केले असता यातील अनेक श्लोक परमरहस्यातील आहेत (पुढे या संदर्भाने विवेचन येईलच.) शिवरहस्यातील श्लोक क्रं.१२ व १३ हे परमरहस्यातील १३ व्या अध्यायातील श्लोक क्रं.२२ व २३ आहेत. परमरहस्यात २२ व्या श्लोकापूर्वी 'शिव उवाच' असा स्पष्ट उल्लेख आहे. शिवरहस्यात मात्र ते दिसत नाही, याचे कारण काय असावे बरे? प्रतकाराकडून लिहिण्याचे राहून गेले की मुळात ते नसावे? काहीही असो या श्लोकाच्या पूर्वी 'शिव उवाच' असावे याचे सबळ प्रमाण शिवरहस्यातील श्लोक क्रं.१३ चा उत्तरार्ध स्पष्टपणे सुचवितो. १३ वा श्लोक पुढील प्रमाणे आहे.

प्रसादार्पित माकाशमात्मा र्पितमहं तथा ।

एवं पंचमुखो ज्ञेयो दुर्लभः शृणु पार्वति । ।१३। ।

या श्लोकाच्या उत्तरार्धात भगवान शिव पार्वतीला 'शृणु पार्वती' असे म्हणतात. यावरून वाचकांना कल्पना आली असेलच की हा ग्रंथ 'ईश्वर पार्वती संवादात्मक' आहे.

शिवरहस्यातील तत्त्वज्ञान :-

शिवरहस्यातील तत्त्वज्ञान हे वीरशैव तत्त्वज्ञान आहे. यातील बरेचसे श्लोक हे परमरहस्यातील आहेत. या वरून हा वीरशैव तत्त्वज्ञान विषयक ग्रंथ आहे या विषयी कुठलीही शंका राहत नाही. वीरशैव तत्त्वज्ञानात गुरू, लिंग आणि जंगम ही तीन तत्त्वे अभेद स्वरूपात मानली आहेत. या तत्त्वांचे विश्लेषण त्यांनी अभिनव पद्धतीने केले आहे. या ग्रंथातील तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप आपण थोडक्यात पाहूत.

अ) गुरू :- ग्रंथाच्या प्रारंभी २ व्या ओवीत सद्गुरूच्या स्वरूपाचे वर्णन फारच सुंदर शब्दात केलेले आहे.

तुझ्या अनुग्रहे काही । जीवा द्वंद्वबाधा नाही ।

जैसा सूर्याच्या उदई । तम दृष्टी न राहे । ।२। ।

ज्याप्रमाणे सूर्याचा उदय होताच अंधःकार दूर होतो त्याप्रमाणे गुरूचा अनुग्रह होताच शिष्याच्या अंतःकरणातील द्वंद्वबाधेचा (अज्ञानाचा) निरास होऊन ज्ञानरूपी प्रकाश पडतो. अशा सद्गुरूरूप शिवाचे त्यांनी वर्णन केलेले आहे. सद्गुरूकडून शिष्याला ज्ञान कसे प्राप्त होते याची प्रक्रिया सहज सुलभ भाषेत त्यांनी मांडली आहे. सद्गुरू आपल्या शिष्याला वेधा दीक्षा देताना त्याच्या मस्तकावर हात ठेवून शक्तिपात करताना

त्यांच्याजवळ असणारी कला शिष्याच्या ठायी संक्रमित करतात. ही 'कला' गुरूच्या सामर्थ्यानुसार शिष्यात संक्रमित होते. जशी कला तसा भाव, जसा भाव तसे मन.

जैस्या कळा उगवती । तैस्या भावासी होय व्यक्ति ।

जैसा भाव तैसी स्थिती । मनासी पावे आधी ।। १० ।।

जसे मन तशी दृष्टी, तसेच स्थल प्राप्त होते.

जैसे मन भावासी उठी । तैसाचि वेधु होय दृ टी ।

जैसी तैसी भेटि । स्थळिच सापडे ।। ११ ।।

मन स्वस्थळी (शिवरूपात) लय पावले तर क्रमाने सर्वांचाच लय शिवात होतो आणि शिवस्वरूपाची प्राप्ती होते. हे सर्व गुरूच्या प्रभावाचे द्योतक आहे. तिसऱ्या लोकाचे विवरण करताना ते म्हणतात गुरू हा साक्षात ईश्वर असल्याने त्यास मनुष्यरूपात पाहू नये. शिष्याने गुरूला मनुष्यरूपात पाहिले तर तो शिष्याचा आत्मनाश ठरेल असे ते बजावतात.

तैसे होय तया शिष्या । आपुलिया आत्मनाशा ।

जरी गुरू देखिल्या मनुष्या । प्राकृतापरी ।। १३ ।।

सद्गुरूकडे 'शिव' भावातून पाहिले तरच शिष्य सदाशिवत्व पावेल अन्यथा त्याची हानी होईल. हे ही सांगण्यास ते विसरत नाहीत.

या कारणे श्री गुरूशी । देह भावू नये कोन्हे विशी ।

गुरू शिव भाविता साचेंसी । शिष्य सदाशिवत्व पावे ।। १५ ।।

रंकांनी गुरूचे मोठेपण अनेकपरींनी सांगितले आहे. ते ग्रंथाच्या सुरुवातीला आपल्या गुरूंना शिवरहस्य माइयाकडून वदवून घ्या अशी आर्त विनवणी करतात.

रंक म्हणे महादेवा । शिवरहस्य माते बोलवा ।

तव सिध्दप्रसादाचा दिवा । लाविला ह्यदई ।। १६ ।।

ते श्रोत्यांना सुध्दा विनंती करतात की गुरूकृपेने प्राप्त झालेले शिवज्ञान मी भक्तिभावाने सांगणार आहे ते आपण ऐकावे. अशी गुरूकृपेची आणि त्यामुळे प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानाची महती रंकांनी मांडली आहे.

ब) लिंग :- वीरशैवांचे वेगळेपण आणि अस्तित्त्व अधोरेखित करणारे तत्त्व म्हणजे लिंग होय. लिंग हे शिवाच्या स्वरूपाचे द्योतक आहे. वीरशैवांच्या उपासना विचारात एकच लिंग षड्विध रूपात आपणास पाहवयास मिळते. त्यातील महालिंग हे अंतिम स्वरूप आहे. त्या स्वरूपाचे वर्णन करताना रंक म्हणतात.

महालिंग म्हणीजे ऐसे । जयापरते आणिक थोर नसे ।

जयाचिये तेजे विश्व भासे । संकल्प शून्य ।। २७ ।।

या स्वरूपाचे वर्णन करताना रंकाने अनेक विशेषणे वापरली आहेत. नित्य,निरंजन, निरामय,अनंग, अप्रमेय,निर्मळ, निष्कल, निर्भेद, निरुपाधी, अद्वैत इ. विशेषणांनी त्याचे वर्णन केलेले आहे याचे स्वरूप कसे आहे, तर

ऐसे अदृश्य सर्वदा । अनुमाना नये कदा ।

जे अतीत अघोष नादा । तैसे स्वरूप देवी ।। ३८ ।।

अशा या परमात्म्याला समर्पण काय करावे. पाच इंद्रियांच्या द्वारे विषय पंचक शिवाला समर्पण करावा.

शिव बुध्दीमान पाहे । पंचइंद्रिये पंचविषये ।

अर्पित पूजा होय । आत्मलिंगासी पै ।। ३९ ।।

शिवागमात वर्णन केलेली पाच लिंगे आचारलिंग, गुरुलिंग, शिवलिंग, जंगमलिंग आणि पाचवे प्रसादलिंग या पाचलिंगांना अर्पण करण्याचे विषय याचे वर्णन रंकाने विस्ताराने केलेले आहे.

पांचमुखी पाच विषय । अर्पिती देवी निःसंदेह ।

तेथे भोक्ता महेश्वर स्वये । महालिंग सदा ।। ३३ ।।

पाच लिंगांना पाच विषय समर्पित केल्यानंतर तो भक्त जी क्रिया करतो ती क्रिया न राहता ते शिवपूजनच होते आणि तो भक्त निर्वाण पदाला पावतो.

तेव्हादेही शिवपूजन । सर्व जाणे शिवार्पण ।

तो परम निर्वाण । पद सद्य पावतु । । १५१ । ।

असा हा जीवनमुक्त लिंगधारी भेदाभेदाच्या पलीकडे जाऊन शांत वृत्तीने विचरण करतो. अशा या जीवनमुक्ताला केवळ शिवाचार आवडतो.

जो शिवाचारी लिंगधारी । त्यासी चाड नाही लोकाचारी ।

त्यासी लिंग आत बाहेरी । कृळकमु त्यासी काय ।। १७२ । ।

हा जीवमुक्त पूज्य — पूजक या भेदाच्या पलीकडे शिवस्वरूपी निमग्न होऊन शिवज्ञानाचा प्रसार करतो.

क) शिवनिर्माल्य :- संत कवी रंक यांनी शिवरहस्याच्या अंतिम भागात शिवनिर्माल्याचा विषय घेतला आहे. हा विषय घेण्याचे प्रयोजन काय असावे बरे? कदाचित हा विषय निवडण्यास तत्कालीन सामाजिक स्थिती कारणीभूत ठरली असावी.

सर्वसामान्यपणे ६ प्रकारचे निर्माल्य मानले जाते.

- १) देवस्व — देवाला अर्पण केलेली स्थावर संपत्ती म्हणजे देवस्व.
- २) देवद्रव्य — देवाला अर्पण केलेली जंगम मालमत्ता म्हणजे देवद्रव्य.
- ३) चंद्रद्रव्य — चंडाला अर्पण केलेले द्रव्य यात अंतर्भूत होते.
- ४) बहिःक्षिप्त — ओवाळून टाकलेले.
- ५) नैवेद्य — देवाला अर्पण करण्यापूर्वीचे.
- ६) निवेदीत — देवाला अर्पण केल्यानंतरचे

परंपरागत समजुतीनुसार या ६ प्रकाराची निर्माल्ये स्वीकारणे योग्य ठरत नाही. पारंपरिक समजुतीनुसार शिवनिर्माल्य घेऊ नये असेच सांगितले जाते परंतु ही परंपरागत समजूत शिवाद्वैताला बाधा आणणारी आहे. यामुळेच रंकांनी या समजुतीला छेद देण्यासाठी ओवी क्रं.२२२ ते २४९ अशा २७ ओव्या खर्ची घातल्या आहेत. यात सुरुवातीला रूढ समजुतीचा उल्लेख करून त्याचा निरास करण्यासाठी ते प्रश्न विचारतात. या जगात शिवा वेगळे काही आहे का ? जर सर्वच शिव असेल तर घेऊ नये असे काय आहे ?

तरी शिवा वेगळे आहे । ऐसे भेदिता काही न होये ।

घेवो नये घेवो नये ते काये । शिव होऊनी असे ।। २२३ । ।

भगवान शिव सर्व व्यापक आहेत. सर्व पदार्थ हा त्यांचाच विस्तार आहे. असे असताना शिवनिर्माल्य घेऊ नये असे म्हणणे हा शुध्द वेडाचार ठरेल. ही सृ टीच शिवरूप आहे. तेंव्हा निर्माल्य काय असते. आपण सर्वजण एका अर्थाने 'शिव' भक्षण करतो. तेंव्हा निर्माल्यच कसे काय वेगळे ठरते ? भगवान शिवाला जे काही वाहिले गेले ते सर्व शुध्द होते. तो शिवाचा प्रसाद होतो. अशा या शिवप्रसादालाच अज्ञानी लोक निर्माल्य संबोधून आपल्या अज्ञानाचे प्रदर्शन मांडतात. शिव प्रसादाचा महिमा इंद्र, ब्रम्हा, विष्णु आदी देवता जाणतात. शिवाच्या प्रसादाच्या योगानेच ते सृष्टी स्थितीची आपली विहित कर्मे पार पाडतात. शेवटच्या श्लोकावर विवरण करताना हाच मुद्दा अधिक स्पष्टपणे मांडला आहे.

जैसे सूर्य उदया वेगळे । नुघडवी विश्वाचे डोळे ।

तैसे शिव प्रकाशे सकळे । भूते प्रकाशती सदा ।। २३२ । ।

भगवान शिव सर्वव्यापक आहेत असा सर्व श्रुतींचा दाखला आहे. जे जे दृष्टीस दिसते ते सर्व शिवच आहे. असे असताना शिवनिर्माल्य त्याज्य कसे काय —

जे निर्माल्य म्हणोनि । विमुख प्रसादालागूनी ।

ते प्राणी नाना गर्भ जाचणी । भोगती सदा ।। २४९ । ।

जे निर्माल्य म्हणून प्रसादास विमुख होतात त्यांना गर्भाची जाचणी सोसावी लागेल. असा इशारा ही देतात. वास्तविक पाहता हा विषय रचनाकारांनी एवढ्या विस्तृतपणे आणि परखडपणे घेण्याच्या पाठीमागे तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती कारणीभूत असावी. आपण वर पाहिले आहे की वीरशैव तत्त्वचिचारात गुरू, लिंग आणि जंगम या तीन तत्त्वांना अभेद मानले आहे. उपदेशासाठी गुरू, उपासनेसाठी लिंग आणि समाजात शिवाचार व्यवस्थित चालावा त्याचा प्रचार आणि प्रसार व्हावा यासाठी जंगम अशी रचना आहे.

रंकांनी सुरुवातीला गुरू त्यानंतर लिंग तत्त्वाचे विवरण केले आहे, परंतु जंगम तत्त्वाचे कुठेही विवरण केलेले नाही. मला तरी वाटते हा शेवटचा शिव निर्माल्याचा भाग निश्चितच जंगमांना उद्देशून असावा. अर्थात् यात कुठेही जंगमाचा उल्लेख केला नसला तरी हा उपदेशाचा पसारा त्यांच्यासाठीच मांडल्याचे जाणवते. शिवाद्वैताला बाधा आणणारे वर्तन जंगमांकडून घडू नये यासाठीच थोडीशी तीव्र भाषा शिवनिर्माल्याच्या संदर्भात वापरल्याचे दिसून येईल.

परमरहस्य आणि शिवरहस्य :-

या लेखाच्या सुरुवातीस म्हटल्याप्रमाणे शिवरहस्यातील संस्कृत श्लोक हे आगमातील संकलित श्लोक असावेत. अर्थात हे संकलन रंकांनी केले असावे किंवा इतर एखाद्या संकलनात्मक ग्रंथातील असावेत असे मतप्रवाह विद्वानात आहेत. यापैकी कुठलाही उल्लेख रंकांनी आपल्या साहित्यकृतीत केलेला नसल्यामुळे अनिश्चिततेत आणखीनच भर पडते, असे असले तरी शिवरहस्यातील काही श्लोक परमरहस्यातील श्लोकांशी साम्य दाखवतात नोहे तर ते एकरूपच आहेत. हे मात्र निर्विवाद सत्य आहे. परमरहस्य हे सुध्दा आगमातील श्लोकांचे संकलन असावे असे मानले जाते. संस्कृत परमरहस्याची रचना कोणी केली. या विषयी विवेक चिंतामणीच्या प्रस्तावनेत पंडित आवळीकरांनी पुढील माहिती पुरविली आहे, ‘रेवणसिध्द नावाचा एक ग्रंथकार होऊन गेला व त्याने ‘परमरहस्य’ नावाचा ग्रंथ लिहिला होता.’^६ असा उल्लेख केला आहे.

मराठी वाङ्मय कोशात सुध्दा चांदोरकर आणि आवळीकरांचा संदर्भ देऊन हीच माहिती दिली आहे, परंतु आवळीकरांनी या माहितीला कुठलाही संदर्भ दिला नाही. त्यामुळे त्यांनी ही माहिती कशाच्या आधारे लिहिली हे कळण्यास मार्ग नाही. पसारकरांनी या संदर्भाने काही अधिकची माहिती पुरविली आहे. ते मांडतात, ‘‘ सिध्दवीर शिवयोगींद्र रचित अनादी वीरशैव सार संग्रह भाग – २ या संस्कृत ग्रंथात ग्रंथकाराने आपल्या प्रतिपादनासाठी वीरशैवमत प्रतिपादक अशा अनेक ग्रंथांचे संदर्भ दिले आहेत.’’ या ग्रंथात पसारकरांना परमरहस्याचे श्लोकसहित ६ उल्लेख सापडल्याचे त्यांनी नोंदविले आहे. यावरून त्यांनी असा निष्कर्ष काढला आहे की संस्कृत परमरहस्य हा ग्रंथ मन्मथ स्वामीपुढे आणि सिध्दवीर शिवयोगींद्र यांच्या समोर होता हे निश्चित.^७ या निष्कर्षांना बळकटी देणारे प्रमाण शिवरहस्याच्या रूपाने आज आपल्या समोर आहे. दुर्दैवाने ‘त्रिरत्न’ प्रकाशित होऊनही त्याची दखल वीरशैव संशोधकांनी घेतली नाही.

परमरहस्य आणि शिवरहस्य यातील साम्य स्थळे :-

परमरहस्य आणि शिवरहस्य यात १२ श्लोक सारखे आढळले. ते पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) यथा कला तथा भावो यथा भावस्तथा मनः ।
यथा मनस्तथा दृष्टिर्यथा दृष्टिस्तथा लयः । ।
— परमरहस्य, अध्याय ७ वा श्लोक क्रं. ०७

हाच श्लोक शिवरहस्यात पुढील प्रमाणे आहे.

- यथा कला तथा भावो यथा भावस्तथा मनः ।
यथा मनस्तथा दृष्टिर्यथा दृष्टिस्तथा स्थलम् । । १ । ।

- २) घटमध्ये स्थितं तोयं वह्निर्ज्वलति बाह्वतः ।
वह्निज्वालासुसंयोगात् उष्णं भवति वार्यपि । ।
— परमरहस्य, अध्याय ८ वा, श्लोक क्रं. ०३

हाच श्लोक शिवरहस्यात ३१ व्या क्रमांकावर पुढील प्रमाणे आहे.

घटमध्ये स्थितं तोयमग्निर्ज्वलति बाह्यतः ।
अग्निज्वालयोः संयोग उष्णं भवति वार्यपि ।।३१ ।।

- ३) अंतर्ज्ञानं क्रियाबाह्यं एकीभावं भवत्यपि ।
यथा कुंभोदकं तप्तं भवत्यग्निप्रभावतः॥
— परमरहस्य, अध्याय ८ वा, श्लोक क्रं.०४
हाच श्लोक शिवरहस्यात ३२ व्या क्रमांकावर पुढील प्रमाणे आहे.

अंतर्ज्ञानं बहिःक्रिया येभिर्भावं विशेषतः ।
यथा जलं तथा कुंभे बाह्यस्थाग्निप्रभावतः ।। ३२ ।।

- ४) महालिंगमिदं देवि मनोतीतमगोचरम् ।
निर्नामनिर्गुणं नित्यं निरंजननिरामयम् ।।
— परमरहस्य, अध्याय ११ वा, श्लोक क्रं. १५

शिवरहस्यात हा श्लोक ४ थ्या क्रमांकावर आला आहे.
महालिंगमिदं देवि मनोतीतमगोचरम् ।

निर्नाम निर्गुणं नित्यं निरंजननिरामयम् ।। ४ ।।

- ५) निर्मलं निष्कलं ज्ञेयं निर्भेदं निरूपाधिकम् ।
अद्वैतानन्दसंपूर्णमसादृश्यामिदं श्रुणु ।।
— परमरहस्य, अध्याय ११ वा, श्लोक क्रं.१६

शिवरहस्यात हा श्लोक ५ व्या क्रमांकावर आला आहे.

निर्मलं निष्कलं ज्ञेयं निर्भेदं निरूपाधिकम् ।
अद्वैतानन्दसंपूर्णमसादृश्यामिदं श्रुणु ।।

(६ व ७)

शि.उ. आचारस्यार्पितं पृथ्वी गुरुलिंगार्पितं पयः ।

शिवलिंगार्पितं तेजो वायुश्च जंगमार्पितः ।।२२ ।।

प्रसादार्पितमाकाशं प्रणवश्च ज्ञानार्पितः ।

एतदर्पणसद्भावं दुर्लभं श्रुणु पार्वती ।। २३ ।।

— परमरहस्य, अध्याय १३ वा श्लोक क्रं.२२ व २३

हे दोन्ही श्लोक शिवरहस्यात १२ व १३ क्रमांकावर आहेत.

आचारस्यार्पिता पृथ्वी गुरुलिंगार्पितं पयः

शिवलिंगार्पितं तेजो वायुश्चरलिंगार्पितः ।। १२ ।।

प्रसादार्पितं माकाशमात्मार्पितमहं तथा ।

एवं पंचमुखो ज्ञेयो दुर्लभः शृणु पार्वति ।। १३ ।।

- ८) यदीन्द्रियमुखज्ञानं तदीन्द्रियमुखेन च ।

अन्येन्द्रियेण भोक्तव्यं न भवेत् कर्मभेदतः ।।

— परमरहस्य, अध्याय १३ वा श्लोक क्रं.३०

हा श्लोक शिवरहस्यात २४ व्या क्रमांकावर आहे.

यदीन्द्रियमुखे देयं तदीन्द्रियमुखेन च ।

अन्येन्द्रियैर्न भोक्तव्यं भूषणावयवे यथा

- ९) इंद्रियादिगतं किञ्चित् यत्सुखं तत्तुपावनम् ।

तत्प्रसादं च भोक्तव्यं तदीन्द्रियमुखेन च ॥

— परमरहस्य, अध्याय १३ वा, श्लोक क्रं.३१

शिवरहस्यात हा श्लोक २३ व्या क्रमांकावर आला आहे.

इंद्रियादागतं किंचित्सुखं तच्छिवार्पितम्।
तत्प्रसादमेव भोक्तव्यं तद्द्रियमुखेन च ॥ २३ ॥

१०) लिंगदेही शिवात्मायं लिंगाचारी न लौकिकः।

सर्वलिंगमयं रूपं लिंगेन सह लक्ष्यते । ।

— परमरहस्य, अध्याय १४ वा , श्लोक क्रं.२९

शिवरहस्यात हा श्लोक २९ व्या क्रमांकावर आहे.

लिंगदेही शिवात्मको लिंगाचारी न लौकिकः।
सर्वं लिंगमिदं प्रोक्तं लिंगेन सहवर्तिना । ।२९॥

११) यथा तत्त्वं तथा दृष्टिर्यथा दृष्टिस्तथा मनः।

यथा मनस्तथा भावोयथा भावस्तथा लयः ॥२॥

— परमरहस्य, अध्याय १५ वा, श्लोक ०३ हा श्लोक शिवरहस्यात २ व्या क्रमांकावर आला आहे.

यथा स्थानं तथा दृष्टिर्यथा दृष्टिस्तथा मनः। यथा मनस्तथा भावो यथा भावस्तथा लयः ॥ २ ॥

१२) यो गुरुं कायारूपेण गुरुभावं च भावयेत् ।

शिष्यज्ञान प्रदीपेन अप्रमाणमगोचरम् ॥

— परमरहस्य, अध्याय ५ वा श्लोक क्रं.१२

शिवरहस्यात हा श्लोक ३ व्या क्रमांकावर आहे.

यो गुरुं कायारूपेण नरभावेन भावयेत् ।

शिष्यज्ञान प्रदीपेन अप्रमाणमगोचरम् ॥३॥

वरील १२ श्लोक सारखेच आहेत, काही ठिकाणी किंचित पाठभेद आहेत, तरीही शिवरहस्यातील ३९ श्लोकांपैकी १२ श्लोक परमरहस्यातील असावेत हा निश्चितच योगायोग म्हणता येणार नाही. याचाच दुसरा अर्थ असा आहे की रंकाच्या समोर संस्कृत परमरहस्य असावे अन्यथा एवढे साम्य आढळून आले नसते. शिवरहस्याच्या या प्रकाशात किमान आता तरी संस्कृत परमरहस्य होते या विषयी कुठलीही शंका राहू नये.

शिवरहस्यातील भाषिक सौंदर्य :-

शिवरहस्य हा ग्रंथ तत्त्वज्ञानपर असल्यामुळे भाषिक सौंदर्याच्या दृष्टीने इतर ग्रंथाप्रमाणे यात विविधता नसली तरी या ग्रंथातील भाषिक सौंदर्य आपणास सहज जाणवते. या ग्रंथातील भाषिक सौंदर्य पुढील मुद्द्यांच्या आधारे पाहू.

१) ओवी :-

प्राचीनकाळापासून महाराष्ट्रात ग्रंथलेखनासाठी ओवीचा वापर केला जातो. ऐतिहासिकदृष्ट्या पाहता सोमेश्वराच्या मानसोल्लासा पासून ते आधुनिक कवीपर्यंत ओवी छंदाचा मुक्तपणे वापर झाल्याचे आपणास दिसून येईल. मराठी ग्रंथकारांचे वेगळेपण ओवीच्याद्वारे अधोरेखित होते म्हटले तर अतिशयोक्ती ठरू नये इतपत ओवी छंद मराठी ग्रंथ रचनेसाठी वापरल्याचे आपण पाहत आहोत. मुळात ओवी ही साडेतीन चरणांची मानले जाते. प्राचीन मराठी वाङ्मयात साडेतीन चरणांची ओवी आढळते तर नंतरच्या काळात सामान्यपणे चार चरणी ओवी आढळते अर्थात चार पेशा अधिक चरणांची ओवी सुद्धा मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासकांना परिचित आहे. ओवी नियमांच्या बाबतीत सैलसर असणारा छंद आहे. सुरुवातीच्या तिन्ही चरणांच्या अंती यमक साधलेला असतो चौथे चरण निर्यमक असते. अशी ओवीची सहज सुलभ रचना असते.

रंकांच्या या ग्रंथातील ओवी सामान्यतः चार चरणांची असली तरी साडेतीन चरणांची ओवी सुद्धा पाहवयास मिळते. साडेतीन चरणांच्या ओवीची काही उदाहरणे पाहूत.

जैसे आकाश कोठे नाही । ऐसे न होय कदाकाळी ।

तैसे शिव पूर्ण सर्वांठाई । जगत्र व्यापिले ॥ ४ ॥

किंवा

निर्मळ मळहीन सदा। मायादोषानातळे कदा।

निष्कल न पवे बाधा । सर्वज्ञपणाची ॥ ३२ ॥ किंवा

जयाचीया अवकाशी । राहणे कसे पंचब्रम्हांसी ।

जैसे राहती पक्षी आकाशी । नभमंडळी ॥ ४१ ॥

साडेतीन चरणी ओव्यांची यादी फार मोठी होईल विस्तारभयास्तव काही ओव्यांचे क्रमांक फक्त नोंदवतो. उदा.

ओवी क्रं. ०७, ०८, ११, १२, १३, १७, १८, २८, २९, ३१, ३२ इ.

चार चरणी ओवी शिवरहस्यात विपुलतेने आढळते उदा.

तुझ्या अनुग्रहे काही । जीवा द्वंद्वबाधा नाही ।

जैसे सूर्याच्या उदई । तमदृष्टी न राहे ॥ २ ॥ किंवा

शुध्दसत्व एसें सर्वदा । शिवतत्त्व न पालटे कदा ।

सकळासी वरते सदा । परा ही असती या ॥ ५१ ॥

ही दोन उदाहरणे केवळ प्रातिनिधिक स्वरूपात दिली आहेत.

रंकांची ओवी माधुर्याने नटलेली आहे. प्रसंगी कडक भाषेचा वापरही यात आढळतो उदा.

गुरू साक्षात शिव । ज्ञानरूपे देवाधिदेव ।

त्यासी धरिता देहभाव । शिष्य ज्ञान न पवेचि ॥ २१ ॥

जैसे सेंडा बैसोनी खांदी । जो स्वहस्ते करून छेदी ।

तरी तो काय दुर्बुध्दी । स्वये घाता चुके ना ॥ २२ ॥

शिवनिर्मात्याच्या संदर्भातही रंकांनी कठोर भाषेचा वापर केल्याचे आपणास दिसून येईल.

अलंकार :-

भाषेचे सौंदर्य खुलविण्यासाठी, वाचकांना सिद्धांताचे ज्ञान सुगमतेने व्हावे यासाठी कवी आपल्या साहित्यकृतीत विविध अलंकारांची उधळण करत असतो. अर्थात रंक याला अपवाद नाहीत. रंकांनी शिवरहस्यात विविध अलंकारांचा वापर केलेला आपणास दिसून येईल. यातील काही अलंकार पाहूत.

१) उपमा :-

या अलंकारात दोन वस्तूंमधील साम्य चमत्कृतीपूर्ण रीतीने वर्णन केलेले असते, रंकांच्या रचनेत इतर कुठल्याही अलंकारापेक्षा उपमा हा अलंकार अधिक्याने येतो. त्याची काही उदाहरणे पाहूत.

तुझ्या अनुग्रहे काही । जीवा द्वंद्वबाधा नाही ।

जैसा सूर्याच उदई । तमदृष्टी न राहे ॥ २ ॥

या ओवीत गुरूला सूर्याची उपमा दिली आहे. शिवाचे सर्वव्यापीत्व सांगताना रंक म्हणतात.

जैसे आकाश कोठे न नाही । ऐसे न होय कदाकाळी काही ।

तैसे शिव पूर्णठायी । जगत्र व्यापिले ॥ ४ ॥

प्रसादी पुरुषाचे वर्णन करताना त्यांनी सोन्याच्या पुतळ्याची उपमा त्यासाठी योजली आहे.

जैसे कनकाचा पुतळा । आत बाहेरी सोनेची निर्वाळला ।

तैसा प्रसादी मिरवला । शिवज्ञान सदा ॥ १०६ ॥

उपमेची अशी किती तरी उदाहरणे आपणास रंकांच्या शिवरहस्यात पाहवयास मिळतील.

२) रूपक :-

रूपक अलंकारात उपमेय व उपमान यात एकरूपता आहे. ती भिन्न नाहीत असे वर्णन असते. शिवरहस्यात काही ठिकाणी रूपकाचा वापर आढळून येतो. उदा :-

विभूती रुद्राक्ष शिवमंत्र । या दिक्षेने जो नर ।

तो शिवची हा निर्धार । मनुष्य बोलो नये ॥ ७८ ॥

येथे विभूती, रुद्राक्ष आणि शिवमंत्राने दीक्षित व्यक्ती आणि भगवान शिव यांच्यात अभेदत्व प्रतिपादन केले आहे.

३) दृष्टान्त :-

एखाद्या विषयाचे वर्णन करून झाल्यानंतर ती गोष्ट पटवून देण्यासाठी त्याच अर्थाचा एखादा दाखला किंवा उदाहरण दिल्यास दृष्टान्त अलंकार होतो. तात्त्विक परिभाषेचे विवरण करताना ग्रंथकारांना दृष्टान्ताची योजना करावी लागते. रंकांनी शिवरहस्यात काही दृष्टान्त फारच मजेशीर दिले आहेत. उदा :-

देही क्रिया जे जे होत । तेणे हृदयी साच वेधत ।

जैसे सर्प देहच डंसीत । येके ठायी ॥ २०३ ॥

परि सर्व देह विषवत । होय जैसे साक्षात ।

तैसे लिंग ज्या देही वर्तत । तो देह लिंगाचा असे ॥ २०४ ॥

लिंग शरीराच्या विशिष्ट भागावर असले तरी संपूर्ण शरीर लिंगमय होते ते सांगण्यासाठी सर्पदंशाचा दृष्टान्त दिला आहे. सापाचा दंश शरीरावर एखाद्या ठिकाणीच होतो परंतु विषमात्र सर्व शरीरात प्रवेशते.

किंवा

तैलयुक्त वात जैसी । स्पर्शता अग्नीज्वालेसी ।

ज्योतीरूप होत कैसी । पाहता दृष्टी ॥ २०५ ॥

तैसा भक्तीस्नेहे भक्त । लिंग देही कंठी धरीत ।

तो देहों जाणे लिंगवंत । संदेहो नाही ॥ २०६ ॥

गळ्यात लिंगधारण करणारा वीरशैव भक्तीच्या बळाने शिवरूप होतो हे सांगण्यासाठी तैलयुक्त वातीचा आणि अग्नीचा दृष्टान्त दिला आहे.

दृष्टान्ताची भरपूर उदाहरणे सांगण्यासारखी आहेत. वरील उदाहरणे वाचकांना कल्पना यावी यासाठी दिली आहेत. जिज्ञासूंनी मुळात शिवरहस्य वाचायलाच हवे. या छोट्याशा लघुग्रंथात संतकवी रंक यांनी काव्य सौंदर्याने, अलंकारानी हा ग्रंथ नटविला आहे. त्यामुळे वाचकांना शिवरहस्य कंटाळवाणे किंवा समजण्यास जड वाटत नाही.

प्रासादिकता :-

शिवरहस्याची भाषा प्रासादिक असून मधुर आहे. संपूर्ण ग्रंथात एकही ओवी दुर्बोध नाही. सर्वच ओव्या सहज सोप्या प्रासादिक भाषेत असल्यामुळे वाचकांना एक वेगळीच अनुभूती प्राप्त होते. या ग्रंथाचा हेतूच सर्वसामान्यांना शिवरहस्याचे ज्ञान व्हावे हा आहे. ग्रंथाच्या प्रारंभीच रचनाकारांनी स्पष्टपणे नोंदविले आहे की, शिवशरण हे ज्ञान जाणतात. त्यांना हे ज्ञान सांगण्याची आवश्यकता नाही परंतु सर्वसामान्यांना हे ज्ञान सुलभपणे प्राप्त व्हावे या उदात्त हेतूने या ग्रंथाची निर्मिती झाली आहे. संतांची भाषा ही प्रासादिकच असते कारण तिला परतत्वाचा स्पर्श झालेला असतो. याची अनुभूती आपण शिवरहस्य वाचताना पदोपदी घेत असतो.

समारोप:-

शिवरहस्यासारखा तत्त्वज्ञानपर ग्रंथ एखाद्या लेखाचा विषय होऊ शकत नाही, परंतु या लेखमर्यादित वाचकांना शिवरहस्याचे दर्शन घडविण्याचा हा अल्पसा प्रयत्न. मुळात हा ग्रंथ आपल्यापर्यंत खके गुरूजींमुळे आला. त्यांना सुध्दा वेळेच्या मर्यादिते या ग्रंथाच्या संपादनात फारसे सखोल चिंतन मांडता आले नाही. कदाचित भविष्यात या ग्रंथाची द्वितीय आवृत्ती निघाली तर ते निश्चितच विस्तृतपणे मांडणी करतील. वीरशैवांनी आपली समृद्ध साहित्य परंपरा लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्याची गरज आहे. तरच वीरशैव संतकवी लोकांपर्यंत पोहचतील.

संदर्भ :-

१) त्रिरत्न — संपा.पं.शिवाप्पा खके, प्रथमावृत्ती २१ सप्टें.२०१५, प्रस्तावना पृ.क्रं.०५

२) उपरोक्त पृ.क्रं.०६

- ३) प्राचीन मराठीच्या नवधारा — रा. चिं. ढेरें, मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर प्रथमावृत्ती ७ नोव्हें. १९७२ पृ.क्रं. ६१
- ४) मन्मथ शिवलिंग कृत श्री गुरूगीता — संपा — सुरेश जोशी, कुंदा तुसे, शांतीतीर्थ स्वामी, प्रकाशक — नगर जिल्हा ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालय, अहमदनगर, प्रथमावृत्ती १९७३. प्रस्तावना पृ.क्रं.०९
- ५) त्रिरत्न — शिवरहस्य : अंतरंग पृ.क्रं.०९
- ६) श्रीनिजगुण शिवयोगीकृत विवेकचिंतामणि — संपा. प्रा. पण्डित आवळीकर, प्रकाशक — कर्नाटक विश्वविद्यालय, धारवाड, जून १९६३ प्रस्तावना पृ.क्रं.९१
- ७) श्री मन्मथशिवलिंगकृत परम रहस्य — संपा.डॉ. शे.दे.पसारकर, प्रकाशक — शैव भारती शोध प्रतिष्ठान, वाराणसी — २००१, परमरहस्य : एक अध्ययन, पृ.क्रं.५३,५४

परमरहस्यातील सदाचारः काळाची गरज

सौ. महानंदा खके (कानडे)

माघ शुद्ध पंचमी शके चौदाशे ब्याऐंशी श्री संत शिरोमणी मन्मथ स्वामी यांचा जन्मदिन आपण वीरशैव मन्मथ जयंती म्हणून साजरा करतो. यावर्षी आपण डॉ. सदगुरु शिवलिंग शिवाचार्य यांच्या प्रेरणेने त्यांच्या नेतृत्वाखाली जयंती पंधरवाडा म्हणून साजरा करित आहोत.

संतशिरोमणी मन्मथ स्वामींच्या वडीलांचे नाव शिवलिंग स्वामी व आईचे नाव पार्वतीबाई, त्यांचे मूळ गाव कळंब असून उस्मानाबाद जिल्ह्यात आहे. नेकनूर (निगनूर जि.बीड) हे जन्मगाव त्यांचे बालपण व शिक्षण कळंब येथे झाले. तरुण वयातच त्यांना शाहीरी कलगीतुऱ्याचा छंद लागला. मराठी साहित्यातील पहिली लावणी लिहिण्याचा मान मन्मथ स्वामीकडेच जातो. नागेश परंपरेतील वीरगोत्राचे माणूर मठाचे तत्कालीन शिवाचार्य पट्टाधिकारी यांच्या अनुग्रहानंतर ते शाहीरीकडून अध्यात्माकडे वळले. व अध्यात्मिक शिक्षणासाठी माणूर मठात आले. शके १५०४ मध्ये मानूर येथील मठात आगम, निगम, सिद्धान्त, वेदान्ताचा अभ्यास केला. तीर्थयात्रा केल्या. कीर्तनाद्वारे धर्मप्रचार केला. वीरशैव धर्म लयाला जात असलेला पाहून खडसावून सांगितले “मन्मथ आलासे भूलोका। आता कुणी भिऊ नका।।” “निजू नका जागा जागा। आपुल्या स्वधर्माने वागा।।” “उर्ध्वगती स्वधर्मात । परधर्मी अधःपात।।” असा कीर्तनाद्वारे अभंगाद्वारे जनजागृती करित होते. त्यांनी पंढरपूरच्या वाळवंटात कीर्तन केले. त्या शिवपर कीर्तनाने सर्व प्रभावित झाले व तेथील संतांनी त्यांना संतशिरोमणी ही पदवी दिली. तीर्थयात्रा करित शिवधर्म जागृत केला.

मन्मथ माऊलीची ग्रंथ संपदा अफाट होती. पण काळाच्या ओघात विखुरली गेली. त्यापैकी १. परमरहस्य २. अनुभवानंद ३. स्वयंप्रकाश ४. गुरुगीता ५. ज्ञानबोध ६. शिवगीता ७. शिवस्तोत्र ८. गुरुनागी ९. गुरुचरित्र १०. आनंद लहरी ११. विज्ञानबोध १२. गुरुप्रसाद १३. पंचपदी १४. मन्मथ बोधामृत अभंग, भारुडे, आरती इ. साहित्य निर्मिती केली. परंतु पुष्कळ साहित्य लुप्त झाले.

या सर्व साहित्यातून मन्मथ माऊलीचा पारायण ग्रंथ म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या श्री परमरहस्य या ग्रंथावर चिंतन करण्याचा तसेच परमरहस्य तत्वज्ञान आचरणात आणणे ही काळाची गरज आहे. माऊली जयंती निमित्त हा लेख प्रयत्न.

श्री परमरहस्य ग्रंथात लौकिक जीवनातून अलौकिक जीवनाकडे जाण्याचा सुलभ सोपा मार्ग सांगितला आहे. आदिशक्ती ब्रम्हांड निर्माण करणारी जगदंबा पार्वती इथ परमरहस्यात भक्ती ज्ञानाची अधिकारी आहे. आनंद लहरी स्तोत्रात पार्वतीच वर्णन आहे.

भवानी स्तोतुं त्वां प्रभवति चतुरभिर्न वदनैः ।

प्रजाना मीशानास्त्रिपुरमथनः पंचभिर्जपि ।

न षडभिः सेनानीर्दशशत मुखै रप्याहिपति ।

स्तदानेषां केषां कथय कथमास्मिन्न वसरः ॥१॥

हे भवानी पार्वती ! तुझी स्तुती चार मुखाचा ब्रम्हा, पंचमुख महादेव, षण्मुख कार्तिक हजार मुखाचा शेषवर्ण करू शकत नाही. मग इतराची काय कथा अशी देवी पार्वती सामान्य जीवासाठी अजानी जीवासाठी हे तत्त्वज्ञान प्राप्त व्हावं म्हणून निमित्त मात्र आहे. संपूर्ण विद्या हिची भिन्न भिन्न स्वरूप आहे. “विद्या समस्तास्तव देवि भेदाः” सर्व विद्येची अधिष्ठात्री भ. शिवाची शिष्या म्हणून भक्त म्हणून इथ ब्रम्हांड नायक शिव गुरू आहेत. शिवपार्वती प्रश्नोत्तर रूपात परमरहस्य आहे हे आगमोक्त शिवाद्वैत तत्त्वज्ञानाची प्रथम अधिकारी म्हणून पार्वती आहे.

“आगतं शिववक्त्रात्तु गतंच गिरीजामुखे” भ. शिवाच्या मुखातून निघालेले हे तत्त्वज्ञान पार्वती आत्मसात करणारी जगातील पहिली स्त्री शक्ती आहे. शिवाची एकनिष्ठ आहे हा संवाद भौतिक जगतात सर्वात उंच शिखर असलेले तसेच अध्यात्माच्या उंच पातळीवर ज्ञान स्वरूप असलेले शिवशक्ती यांच्यात बहरलेला आहे. हा संवाद रम्य कैलास शिखरावर प्रदुषणमुक्त वातावरणात रंगला आहे. जगाच्या उध्दाराचा हा संवाद आहे.

कैलास शिखरे रम्ये भक्ति संधान नायकं ।

प्रणम्य पार्वती भक्त्या शंकरं परिपृच्छति ॥१॥

कैलास शिखरी रम्य स्थळी। भक्ति साधन धरोनि हिमनगवाली। प्रणाम करोनि ते वेळी पुसे शंकरासी ॥ ३८, अ.१ असे जगाचे मातापिता “जगतः पितरौ वंदे पार्वती परमेश्वरौ” लेकराच्या भवितव्यासाठी आध्यात्म चर्चा करीत आहेत. शिवमुखातून आलेले हे ज्ञान विज्ञानसहित आहे. आचार विचारांनी युक्त आहे. ज्यात अष्टावरण पंचाचार षटस्थल अशी जीवासाठी उत्तरोत्तर प्रगती आहे ज्ञान क्रियेचा सुरेख संगम आहे. प्रथम पार्वतीने भ. शिवाला गुरू म्हणून नमस्कार करून विनम्रतेने प्रश्न केला. सर्व धर्मासी कोण जो धनी । ज्ञानविज्ञान वर्ते जयापासून । तो तू भगवंता कैवल्यदानी । वर्णी महिमा श्रीगुरूचा ।

शिव म्हणतात- हे देवि, तो परमेश्वर सदाशिवच सर्वांना गुरू आहे. ज्ञान विज्ञान दायक आहे, कर्मधर्मासी सहाय्यक, तीर्थव्रतासी नायक तोचि सदगुरू आहे. हे सदगुरूच ज्ञान, क्रिया, दृष्टांताने शिष्याला समजावून देतात.

तुपाचे ज्ञान आहे गाईच्या दुधात तूप आहे. नुसत्या ज्ञानाने तूप समोर येणार नाही. दुधावर प्रक्रिया करावी लागेल. दुधात विरजन घालून दही ताक त्यावर लोणी मग त्या लोण्याला अग्नीवर कढवून तूप तयार होते. दुधावर संस्कार केल्याने तूप प्राप्त होते. ज्ञान आचरणात क्रियेत आणले तर त्या ज्ञानाला किंमत आहे.

जेव्हा मन्मथ माऊली शाहिरी सोडून अध्यात्मात आले जीवाला अज्ञानरूपी अंधःकारातून अंधश्रद्धेतून बाहेर काढीत काढीत अफाट ग्रंथसंपदा निर्माण झाली. परमरहस्यातील पहिला अध्याय गुरूच्या वर्णनाचाच आहे.

या लागी गुरूसी शरण जाता । उपदेशी तो शिवबोध तत्त्वता

अष्टावरणाची महत्ता क्रियेसहित। सांगे तो ॥ ७२, अ.१ प.र.

ज्ञान देणारे ते गुरु आणि जे स्वतः आचरण करून शिष्याला आचरण करावयास लावतात. त्यांना सद् गुरु आचार्य म्हटले आहे. अशा क्रियावानास शास्त्र पंडीत म्हणून संबोधतात. “यः क्रियावान स पंडितः” विचार आचरणात उतरतो क्रियेत उतरतो तोच सदाचार. वीरशैवाच्या पंचआचारापैकी सदाचार एक आचार आहे.

वीरशैवाचा सदाचार झोपेतून उठल्यापासून सुरू होतो.

प्रातः शिरसि शुक्लाब्जे द्विनेत्रं द्विभुजं गुरुं।

वराभयकरं शांतं स्मरेतन्नामपूर्वकम् ॥ १९, अ. १

प्रातःकाळी उठोन । आसनी बैसावे सावचित्त होऊन। मग भावे करावे ध्यान श्रीगुरुचे ॥ ७९, अ. १

दिवसभरात येणारा ताण, जीवनातील अनेक संकटांना शांततेने, संयमित मनाने पार करण्याचे सामर्थ्य प्रातः काळच्या श्रीगुरुच्या ध्यानात आहे. जसे जास्तीत जास्त कठीण वस्तु जर जमीनीत मुरली तर ती कोंभ अंकुर फुटूनच वर येते. एवढा काळ्या आईत मायेचा पाझर असतो. म्हणूनच गुरुला आपण माऊली म्हणतो. जीव कितीही जड असो मूर्ख असो, गुरु त्याच्यावर कृपा करतात. तो उत्तम वक्ता होतो, पंडीत होतो, नवनवे ज्ञान बोधांकुर त्याच्या अंतःकरणात प्रकट होतात. व स्वतः सारखे शिष्याला करतात. सद्गुरु संसार सागररूपी मायेतून पार गेलेले असतात आणि त्याच्या मागे येणाऱ्या जीवाला पण तारुण नेतात. प्रतःकाळच्या गुरुध्यानाने मन प्रसन्न राहते.

“स तरति स तरति स लोकांस तारयति” - नारद भक्तिसूत्र

जे स्वतः तरतात दुसऱ्यांना तारुण नेतात ते गुरु तत्व अशा गुरुच्या चरणाचे तीर्थच जान्हवी गंगा आहे. शुध्द सर्वांग असणाराचेच तीर्थ घ्यावे. ज्याचा क्रियाचार सतेज आहे त्याच वाणीतून मंत्रसिध्द होतात. त्याला वाचासिध्दी प्राप्त होते. वीरशैवात गरीब श्रीमंत, उच्चनीच, स्त्रीपुरुष असा भेद नाही. हे देवि! असा क्रियानिष्ठ वीरशैव सदाचारानेच वागतो.

लिंगार्पितं विना भुंक्ते नामृतं विषमप्यथ ।

गते लिंगेत्यज्येत् प्राणं वीरशैवः स एव ही ॥ २, अ. ३

जो लिंगाला अर्पण केल्याशिवाय कोणताही पदार्थ सेवन करीत नाही. पात्रात जर विष असेल तर तेही तो सेवन करतो. तोच खरा वीरशैव. वीरशैव भक्त आपले ताट पण धुवून पितात. लिंगाचा प्रसाद म्हणून अन्नाचा कणही वाया जात नाही. “अन्न हे पूर्ण ब्रह्म।” पवित्र अन्नाला खुप महत्त्व आहे. शिवभक्ता घरीचे अन्न। करी अज्ञान जना पावन ॥ बाजारात कण कण धन्य गोळा करून उपजीविका चालवणारे ऋषी, ज्यांनी अन्नाच्या कणाकणाला महत्त्व दिले म्हणून ज्यांना कणाद हे नाव प्राप्त झाले. त्यांनीच प्रथम अणुचा शोध लावला. घरात मोठी माणसं जशी वागतात तसेच आचरण लहान करतात. “वडील अग्रगण्य क्रिया टाकित्ती। तरी नेणतेही तैसेचि वर्तती ॥” ४२, अ. ३ “यद्ददाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवो तरोजनः”

गुरु अज्ञान अंधाला मार्ग दाखवितात “आशा धारेनि बोधिना। पूजा मान इच्छिना । परस्त्रीस पाहीना काम दृष्टी कदा ॥” ५६, प.र., अ.३ असा आचरणयुक्त परोपकारी पुरुषच पदाधिकारी होय. तोच

शिवाचार चालवणारा धर्मगुरु असे भ. शिव म्हणतात. ज्याने क्रिया टाकली त्याला कुणीही विचारीत नाही. अधर्माने धर्म लयाला जातो. म्हणून सदाचरणी गुरुलाच शरण जावे. “शिवदास म्हणे भृंगी कीट न्याय । शिवरूप होय मिश्रचयेसी ॥” संतशिवदास

“कीट भृंगी वैरध्याने । तात्काळ भृंगची होणे । मा शिष्य तरी सद्भावने । ध्याने गुरुरूप केवि नव्हिजे ॥” प. २. “यथा भ्रमर योगेन कीटोऽपि भ्रमरायते। मानवः शिवयोगेन शिवः संजायते तथा।।” सि.शि. भ्रमराचे चिंतन करीत कीट भ्रमररूप होतो. त्याप्रमाणे मानव शिवचिंतनाने गुरुचिंतनाने शिवगुरुरूप होतो. तद्रूप होतो.

पाचव्या अध्यायात माऊली पवित्र शुद्ध अन्नाविषयी दृष्टान्त देतात.

“दग्धस्य दहनं नास्ति पाकस्य पचनं न हि” एकदा अन्न सिद्ध केले की पुन्हा त्याला शिजवू नये. शिळ्या अन्नावर प्रक्रिया केल्यावर ते विषतुल्य होवून जीवाचे प्राणही जाऊ शकतात. आरोग्यासाठी शिळे अन्न हानीकारक आहे. आणि स्वयंपाक करताना स्त्रिया ह्या शुचिर्भूत असाव्या सदा. “स्नान केल्यावीन स्वयंपाक । हेतो अनाचार पातक ।” आपण शिवस्मरण करत केलेला स्वयंपाक पवित्र असून त्यावर नामस्मरणाचे संस्कार पडतात व आपल्या मनात चांगल्या विचाराची निर्माती होते. आपले मन वाईट मार्गाकडे जात नाही. सिद्धांत शिखामणीत म्हटले आहे. “अन्नशुद्धयाहि सर्वेषां। तत्त्वशुद्धि रूदाहता।” शुद्ध अन्नाने सर्व प्राण्याची तत्त्वशुद्धी होते म्हणजे शरीर इंद्रिये परिशुद्ध होतात. लिंगपुजा पारायण भक्त प्रतिदिन शिवार्पित अन्नच शिवप्रसाद म्हणून सेवन करतो. शिवज्ञानाला कारण असणारी मनाची प्रसन्नता त्याला प्राप्त होते. अन्नाचा कणही वाया जाऊ न देणे म्हणजेच वीरशैवाचे सदाचरण.

सध्या बाहेरचे अन्नाने आपली बुद्धि भ्रष्ट होऊन आपले विचार हिंसात्मक होत आहेत. जसे अन्न खातो तशी वृत्ती होत आहे. “यदन्न भक्षयोन्नित्य जायते तादृशी प्रजा” जसं अन्न खातो तशीच सध्या प्रजा लोक अविचाराने वागत आहेत. वाममार्गाला जात आहेत. हा अन्नाचा परिणाम आहे. भांडण किरकिर करीत केलेल्या स्वयंपाकाने घरात पतिपत्नी, भाऊभाऊ या सर्वांत मतभेद निर्माण होवून त्याला हिंसक वळण लागत आहे. नातेसंबंध तुटत चालले म्हणून परमरहस्यात हेही सांगितले आहे. पतिपत्नी सेवक सर्वांचा एकच गुरू असावा जेणे करून भेद मावळेल. सर्वांचा गुरू एक असल्याकारणाने गुरूला केलेला प्रसाद प्रसन्नता निर्माण करील. त्या घराची यश कीर्ति वाढेल. हे सारे एकविचाराने होते हे महत्वाचे आहे. ही चर्चा होत असतानाच सहाव्या अध्यायात प्रकृतीकाया ज्ञानकाया यांचे सुंदर वर्णन केले आहे. शिव म्हणतात हे देवि हा योगाचा भाग आहे. ॐ नमः शिवाय ही सहा अक्षरे ह्या षट्चक्राचा आधार आहेत. ह्या षट्चक्राचा भेद न जाणता जो पूजा करतो त्याला शिव अज्ञानियाचा पुढारी म्हणतात. “इकडे माझी पूजा करी। तिकडे जीवाची हिंसा करी।” तो कितीही ज्ञानी असला तरी त्याची पूजा मी स्वीकारीत नाही. ज्या दक्षाने पित्यानेच स्वतःची कन्या सतीला दुखावले शिव शक्तीचा अपमान केला. त्याच्या यज्ञाचा विध्वंस झाला. दक्षप्रजापती यज्ञ करू गेला। शिरच्छेद झाला त्याचा की । ज्ञान क्रियेचे मूर्तीमंत प्रतिक असणारी जगदंबा दाक्षायणी स्वपिता दक्ष सदाचार शिवाचार चुकला

म्हणून स्वतः अग्नीमय झाली. व ज्यामुखाने शिवनिंदा केली ते मुख जाऊन बोकडाचे मुख दक्षाला प्राप्त झाले. भगवान शिव पार्वतीला सांगतात मार्ग चुकता अग्रेसरही । येई नीच पदाते ॥ इच्छा, ज्ञान क्रियारूपी ही शक्ती विश्वाला प्रकाशित करते. सप्तशती मध्ये म्हटले आहे. “या देवी सर्व भूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥१२॥” “स्त्रियः समस्ता सकला जगत्सु ।” जगातील सर्व स्त्रिया ह्या शक्तीचीच रूपे आहेत. म्हणून शक्तीचा कुणीही अवमान करू नये. मग ती मुलगी असेल, पत्नी असेल, घरातील सून असेल, सदस्य असेल चुकत असेल तर समजावून सांगावे पण घात करू नये. क्रिया विरहित ज्ञान म्हणून दक्ष हा अज्ञानियाचा पुढारी त्याच्या अज्ञानाने केवढा विध्वंस झाला मूळ शक्तीला परिवर्तित व्हावे लागले.

न्याय सर्वानाच समान, मग पुत्र का असेना पती का असेना पत्नी का असेना कुणीही असो. महाभारतात प्रसंग आहे. हंसध्वज राजाने स्वतःच्या मुलाला शिक्षा दिली. युध्दाला जाण्यासाठी उशीर झाला म्हणून शंख लिखित दोघेजन राजाला जाब विचारतात.

। शंखलिखित वदति काय हंसध्वजाला । पुत्रमोहे विसरलास स्मररे कुळाला ॥ अशी जाब विचाराणारी प्रजा होती राजे पण तसेच वचनाला जागरूक होते. म्हणून परमरहस्यात सदाचाराला महत्त्व आहे.

अखेरच्या सतराव्या अध्यायात वर्णन आहे. लोकांना विकृत मार्गाने नेणारे अज्ञानियाचे पुढारी पण आहेत. कि दुग्ध सांडोनिया जाण । प्राशी मद्याते जाऊन ॥ परमरहस्य अ. १७, ओवी १०९॥

दुध पिण्याऐवजी स्वतः मद्याच्या दारूच्या व्यसनात बुडत आहे. मद्यपायीच्या संसारात पत्नीला मुलाला खूप यातना भोगाव्या लागत आहेत. ते घर उध्वस्त होवून जाते मुलाबाळाचे शिक्षण होत नाही. संस्कृतीचा नाश करणारे अज्ञानियाचे पुढारी म्हणून शिव पार्वतीला ज्ञानियाचा पुढारी म्हणतात. पुढारी त्यालाच म्हणून घेण्याचा अधिकार जो सन्मार्गाला नेतो. “सन्मार्गेन नयति इति नेता।” त्याला संकटकाली आश्रय देतो.

“त्वामाश्रिता ह्या श्रयतां प्रयान्ति । सप्रश्लोकी दुर्गा ॥६॥” आपण सारे शक्तीच्या आश्रित असून आपणही आपल्या आश्रित जीवांना अभय दिले पाहिजे. जगू दिले पाहिजे. सर्व प्राणी मात्रासी निर्वैर होवून वागले पाहिजे. निर्वैर श्वापदे हो समदृष्टीने न्याहाळी । आरती शिवराजा - मन्मथ माऊलीमध्ये अहिंसा मुरली म्हणूनच हिंस्र पशुसुध्दा निर्वैर राहत होते. ज्ञान क्रिया आचरणात आणनारे मन्मथ माऊली सदाचाराचे मूर्तीमंत तेज आहेत. म्हणून या जगात सर्वानाच जगण्याचा अधिकार आहे. आणि सर्वांसाठी अधिकार वाणीने प्रश्न करणारी भगवती पार्वती. इथ परमरहस्यात भगवान शिवांनी भगवती पार्वतीला अनेक विशेषणांनी नटवले आहे. पार्वती, गिरीजा, हिंमनबाळी चतुरी पुढारी म्हणतात-

हे गौरी हे पुढारी हे चक्राक्षर भेद तुला सांगत आहे. तू ज्ञानियाची पुढारी आहेस सहा अक्षरे षट्चक्राला आधार आहेत. हीच शक्ती व ह्या षडाक्षरामुळेच षट्चक्राला गती प्राप्त होते. हा भेद गुरुमुखातून जाणून घ्यावा. सातवे अक्षर ते निराक्षरीक असून साही अक्षरे तिथे एकवटली आहेत जे सहस्रदलकमळ तेथे निर्मळ महालिंगाचा वास आहे. “ऐसी ज्ञान काया ज्या पुरुषाची। तो कळा जाणे वस्तु लिंगाची। तया कळे माजी रमे सदाशुची । उत्तम जंगम तो । ज्याची ज्ञानकाया झाली त्यालाच ही वस्तु कळा प्राप्त

होते ।” भगवान शिव म्हणतात, हे देवी मग भोळ्या भाबड्या अबलासी कसे ज्ञान प्राप्त व्हावे असे तुला वाटेल तर सांगतो,

दुसरा मार्ग असे भजन, अबला-जना हे सुलभ । गर्वरहित होऊनी गर्जवी नभ ।

तनुमन धणे करिता दुर्लभ । सिद्धि प्राप्ती होती त्या ॥१०१, अ. ७

भगवान शिव म्हणतात- हे अपर्णे । स्वधर्मवर विश्वास ठेवल्यास त्याला नक्कीच मोक्ष प्राप्त होतो । “स्त्रिया लिंगपूजा करीती । त्यासी नसे अधोगती । दीक्षावंत सती पवित्र असती । लिंगाईत धर्म निष्ठ ॥ १०५, अ. १७ ॥

भोळ्या अबलांना सुध्दा मोक्ष मिळतो. हे भगवान शिवांनी सांगितल्यावर यच्चयावत जीवाची पुढारी असलेल्या पार्वतीच्या मनाला समाधान प्राप्त झाले. सर्व जीवाची माता जगदंबा. मग तिची मुले कुणी ज्ञानी कुणी अज्ञानी तिला सर्वांचीच चिंता. “मी एकली होईन पावन । याचे आश्चर्य स्वामी कोण, परि शिवाचार संपूर्ण । उध्दरता होय ॥” ५९, अ. १३

मजपुसावया हेचि कारण । जे मी उध्दरे आणि जग होय पावन ।

म्हणूनि आणिक प्रेमे प्रश्न । करीती झाली जगदंबा ।

चौऱ्यांशी लक्ष योनीतून या भवसागरातून जीवाला मुक्त करण्यासाठी जीवाचे प्रश्न शिवसंसदेत मांडणारी जगदंबा खऱ्या अर्थाने पुढारी शोभते. जगदंबा जगाची आई निस्वार्थपणे जगाचे कल्याण करणारी आणि त्या सर्वांसाठी हितकर मार्गदर्शक पिता शिव आहे. इथं जीवाच्या कल्याणाचीच अतिशय तळमळ आहे. जीवाला भ्रमित करणारी ही संसद नाही जीवाचा भ्रम नाहीसा करून जन्म मरण चुकविणारी इथ चर्चा आहे.

जीवाने सदाचाकडे वळावे म्हणून ही संसद आहे. कल्याण मंडप आहे, कैलास शिखर आहे. संसदेत विनम्रपणे प्रश्न करणारी पार्वती ही पहिली स्त्री आहे. म्हणूनच सदाचाराविषयी परमरहस्यात नवव्या अध्यायात आणि नंतर बाराव्या अध्यायात “सदाचारः शिवे भक्तिः” हा श्लोक दोन वेळेस आलेला आहे. “द्विरावृतं सुबद्ध भवति” जीवाच्या मनात सदाचार रूजावा म्हणून ही पुनरावृत्ती असेल. सदाचारः प्रिय शंभुः सदाचारेण पूज्यते ।

सदाचारं विना तस्य प्रसादो नैव जायते ॥ सि.शि. ६६, श्लो.१६ परिच्छेद ॥

भगवान शिवाची सदाचाराने पूजा करावी नाहीतर त्या जीवाला शिवाचा प्रसाद प्राप्त होत नाही. सदाचारात धर्मसंग्रह पालन आहे. अहिंसा, सत्य, अस्तेच, ब्रम्हचार्य, दया, क्षमा, दान, पूजा, जप, ध्यान ही दहा तत्त्वे आहेत. नुसते दहा नावे घेऊन सदाचरण होत नाही तर ते प्रत्यक्षात आचरणात आणावे लागते. तीच शिवपूजा “सदाचारे आचारे शिवभक्ती । तो आचार निरोपु प्रेम प्रीती । अनाचार न धरी अनुमात्र हाती । कोटी लाभ जोडे जरी ॥” २५, अ. १२ वा. ॥

समोर सोन्याचा रत्नाचा ढीग पडला तरी त्याला हात लावू नये. परद्रव्य हे अनर्थासी कारण आहे. म्हणून कोटीने जरी आपल्याला परद्रव्य प्राप्त होत असेल तरी त्याला मातीसमान समजावे. जर स्वार्थापायी परद्रव्य घेतले तर तो अनाचार समजावा पुढे असे अनाचार घडतील म्हणूनच परमरहस्यात

हे भविष्य आधीच वर्तविले आहे. ह्या भ्रष्टाचाराच्या काळात आपण केलेल्या दानाचा पण मोबदला घेत आहोत. भ्रष्टाचाराचा सागर भरभरून वाहात आहे. अनाचाराने थैमान घातले आहे. मानवाच्या विकृतीला कुठेच बंधन राहिले नाही.

जीवन कसे जगायच, समाज कसा घडवायचा, प्रजेला कसा मार्ग दाखवायचा, राजकारणात कसं पाऊल टाकायच, त्यांनी आधी परमरहस्य वाचून त्याचा अभ्यास करावा. “अभ्यासे करुनिया सर्व कांही होय” लोकांपर्यंत आचार सदाचार पोहोचविणारे कीर्तनकार, प्रवचनकार, पुराणकार यांनी परमरहस्य आपल्या जीवनात उरविण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असावयास हवे. तरच वीरशैव लिंगायत समाज योग्य मार्गावर असेल. सतेज क्रियाचाराने लोकांवर प्रभाव पडतो.

परमरहस्य ग्रंथावर अनेकांनी लिहिले. पण माऊलीने त्याचा मोबदला कधीच घेतला नाही. जीवाने शास्त्राप्रमाणे सदाचार करावा हीच त्यांची तळमळीची इच्छा. जरी जीवनात समाजाने त्यांना त्रास दिला तरी त्या जीवाचे कल्याण करणे. “जे जे अमंगळ या भुवनी । ते ते लोपो शूळपाणी ।” हेच मन्मथ माऊलीचे ध्येय. काया, वाचा, मनाची शुध्दी झालेला जीवच शिवाला प्रिय आहे. अशा नेतृत्वाचीच समाजाला अत्यंत गरज आहे. सदाचाराच्या बँकेत ज्ञानक्रिया रूपी धनाचा दिवसेंदिवस साठा करित राहिले पाहिजे तरच पुढच्या पिढीचा भविष्यकाळ उज्वल असेल. हा सदाचार जीवाचा अंतरंग बाह्यरंग विकास करणारा आहे. “पूर्व पुण्य ज्यांचे त्यांना रम्य भावी काळ”

अनाचाराचा पैसा बापात, मुलात, भावा भावात नात्यामध्ये भेद निर्माण करतो. हिंसा, वैर, वाद निर्माण करणारा आहे. अनाचाराने मिळविलेला पैसा काही काळच टिकतो. नंतर विनाशाकडे जातो. असे शास्त्र सांगते. भगवान शिव भगवती पार्वतीला म्हणतात- परद्रव्य सदाचारात बसत नाही. परद्रव्य अनर्थाला कारण आहे. इकडे माझी खूप भक्ती करतो. तिकडे जीवाला त्रास देतो हे पार्वती, तर तो माझाच घात करित आहे. जीवजंतुची हिंसा करून रासायनिक खते वापरून विषारी अन्न तयार करून मानव मला नैवेद्य दाखवतो तो नैवेद्य मी घेत नाही. हे देवी, त्याची पूजा मी स्वीकारीत नाही. म्हणून ज्ञान आणि क्रिया वीरशैवाचे दोन पंख आहेत. असे शिव पार्वतीला सांगतात. “न ह्ये पक्षो विहग प्रयाति” एक पंखाने पक्षी उडत नाही. दोन्ही पंखाने पक्षी आकाशात भरारी मारतो.

न क्रियारहितं ज्ञानं न ज्ञानरहित क्रिया । उभयोर्योग एवास्य जन्तोर्बधन मोचकः ।

क्रियेवीन न शोभे ज्ञान । ज्ञानाविन न क्रिया जाण । म्हणोनि दोन्हीसी अनुलक्षोनि । वर्ति जे भावे संसारी ॥ ३९, अ. ८ वा, प.र. ॥

अध पंगुचा दृष्टान्त, गाईच्या तुपाचा दृष्टान्त ज्ञान क्रियेचे सुंदर बहारदार वर्णन या दृष्टान्तात आले आहे. सदाचार आचरणात आणणारा ग्रंथ परमरहस्य आहे. आपण पोपटपंची नाहीत वीरशैव धर्मात त्यागाला समर्पणाला महत्त्व आहे. नुसत्या वाचाळपणाला बिलकूल महत्त्व नाही. सदाचार अंगात मुरला पाहिजे.

नवव्या अध्यायात सदाचारामागील शरीर विज्ञान -

प्रभाते मुखप्रक्षाल्य हस्तपादौ च क्षालयेत्

दन्त धावन शौचादि कृत्वा नित्यं शुचिर्भवेत् ॥ ७, प.र., अ.९ वा. ॥

वीरशैव लिंगायत धर्मात बाह्य आणि अंतरंग निर्मलतेला खूप महत्त्व आहे. जीवाचं आरोग्य चांगले असेल तर पूजा करतेवेळी मन प्रसन्न राहिल. सर्व सिध्दीचे कारण मन आहे. म्हणून शरीर स्वच्छता आवश्यक आहे आणि त्याचा विधिपण सांगितला आहे. “शरीरमाध्यं खलु धर्मसाधनम्” सर्वच कामे आपण शरीरामार्फत करतो. सकाळी मन शांत राहण्यासाठी काय करावे. स्वयंपाक घरात स्वयंपाक करताना कशी स्वच्छता शुध्दता असावी म्हणूनच पूजा स्वयंपाक सोवळ्यात होतो आणि हे जीवाच्या हिताकरीता आवश्यक आहे. सोवळ्यातल्या अन्नाला घरातील लहान मूल पण स्पर्श करीत नाही ते अन्न देवाला इष्ट लिंगाला नैवेद्य दाखविल्याशिवाय कुणीही ग्रहण करीत नाही. कारण प्रत्येकाचे हात लगल्याने ते अन्न दूषित होते. म्हणून सोवळे हा प्रकार आहे त्याचे मागे स्वच्छता आरोग्याचे विज्ञान आहे. त्याचा आपण स्वीकार करायलाच हवा. बहिरंग स्वच्छताही महत्त्वाची आहे. अन्नाची शुचीता राखावयाची असेल तर इतरांचे अनेकाचे हात त्या अन्नाला लागू नयेत. लागल्यास अन्नात दोष निर्माण होतो. म्हणूनच आज प्रत्येक घरात रोगी माणसं झाली आहेत. बाहेरच्या अन्नाने अनेक रोगाला जीव बळी पडत आहेत. म्हणून घरी स्वयंपाक केलेले शुध्द पवित्र अन्न नैवेद्य दाखवून ग्रहण करावे. तोच खरा परम सदाचार आहे.

मन्मथ माऊलीने सकाळी उठल्यापासून वीरशैवाचा दिनक्रम रात्री झोपेपर्यंत कसा असावा याची आखणीच करून दिली आहे. हे आता स्वच्छता अभियान सदाचाराच्या अंतर्गत आहे.

प्रातःकाळी उठून सत्वर । शौच मार्गे मौन धरुनि साचार ।

न बोलता परस्पर । परतूनि यावे स्वगृही ॥ अ ९, ओ. ३९ ॥

प्रातःकाळी प्रथम शरीर शुध्दीचे हे स्वच्छता अभियान वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून आरोग्यासाठी कसे हितकारक आहे याचे वर्णन केले आहे. प्रातःकाळी उठून शौचाला गेल्यावर परत आल्यावर हात पाय धुवून गुळणा करी पर्यंत कुणालाही बोलू नये. कारण देतात, “जो जो बोलण्याचा व्यापार । तो तो ज्ञान तंतु होती जर्जर । निद्रे अंती तयाचे अंकुर । पुन्हा सतेज होती पै ॥” ४१, अ. ९ ॥

दिवसभराच्या बोलण्यात मस्तकातील ज्ञानतंतु जर्जर क्षीण झालेले असतात. नंतर रात्री निद्रेनंतर पुन्हा ज्ञानतंतु सतेज होतात. म्हणून माऊली म्हणतात, सकाळी अनावश्यक, बाष्कळ बोलण्यात हे ज्ञानतंतु खर्च करू नयेत. म्हणून त्यामागचा वैज्ञानिक हेतु शौचानंतर “मौने घरी परतावे व योग्य विचारा योजावे” असही सांगतात. म्हणून तया खर्ची व्यर्थ । घालु नये हे यथार्थ । शिक्षक गुरु समर्थ । सांगतसे शिष्याते ॥ ४२ ॥ अ. ९ ते ज्ञान तंतु क्षीण करू नयेत शिक्षागुरु शिष्याला समजावून सांगतात.

मौने घरी येता परतूनि । सप्तमृत्तिका करासी लावून ।

वर उदक दुसऱ्या कडोन । घ्यावे तेणे शुध्द क्रिया ॥ ४३, अ. ९

शौचाहून मौन धरून घरी आल्यावर सात वेळा मातीने हात धुवावे असे सांगितले आहे. ते कसे तर राष्ट्रसंत डॉ. शिवलिंग शिवाचार्य माऊली यांनी तेही विज्ञान सांगितले. सात वेळा म्हणजे तीन वेळेस

डाव्या हाताला मातीने घासावे दोन वेळा दोन्ही हाताला आणि दोन वेळा पायाला माती लावून दुसऱ्याकडोन उदक घ्यावे.

माती नसल्यास अशा प्रकारे या विधिने साबन पण लावू शकता. चार साबणांचा वापर हवा. जी डाव्या हाताला लावली तिचा उजव्या हाताला उपयोग करू नये. हे झाले हात पाय स्वच्छता अभियान. हात कसे धुवावे पाय कसे धुवासे (जिथे हात पाय धुवावयाचे आहेत तिथे साबणाचे चार तुकडे करून ठेवावेत).

आता दात कसे स्वच्छ करावेत, पाय धुतल्यानंतर लिंगार्पित पाण्याने मुख धुवावे कर्मब्रह्मसंपदा मध्ये राष्ट्रसंत आप्पा सांगतात दात घासण्याकरीता लिंबू बाभूळ इत्यादी झाडांच्या करंगळी एवढ्या जाड वितभर लांब काड्या घ्याव्यात अशा प्रकारे मुख प्रक्षालन करावे. तोंडातून दंत काडी बाहेर काढल्यानंतर ती पाण्याने धुतल्याशिवाय पुनः तोंडात घालू नये (कर्मब्रह्मसंपदा)

आता मुखाची स्वच्छता,

येणे परी मुखमार्जन कीजे । मग लल्लाटावरून हस्त उतरिजे ।

परि मुखी घेऊन न घालीणे । शीतल लल्लाटावरी ॥ ४५, प.र., अ. ३ ॥

या रीतीने तोंड धुवावे मग कपाळावरून हात फिरवून ते धुवून घ्यावे पण काळजीपूर्वक एक गोष्ट लक्षात ठेवावी ती ही की तोंडात पाणी घेवून ते उष्टे पाणी कपाळावरून फिरवू नये. कपाळावरून हात का फिरवू नये याच विज्ञान माऊली सांगतात. “आत्मस्थान असे भूस्थानी । म्हणोनि न घालीजे मुखा पाणी । तेथेही देवाची मिळणी । सदा असे ॥” ४६, प.र., अ. ९

“म्हणोनि अर्धमुखी अर्धकरी । ऐसे जल न घालीजे लल्लाटावरी । ऐसे न विचारोनी घालिजे जरी । तरि दोषी होईजे ॥” ४७

भूस्थान म्हणजे काशी. काशीच्या दोन्ही बाजूला वारणा आणि असी या दोन नद्या आहेत म्हणून काशीला वाराणसी म्हणतात. अशा भूस्थानी वाराणशीत आज्ञाचक्रात, अग्नीचक्रात त्रिकुटावर आत्मचैतन्याचा साक्षात्कार साधकाला होतो. तेथे शिवगुरुचे स्थान आहे यालाच महालिंग म्हणतात.

“त्रिकुट संगम मर्जन महालिंग दर्शन” बुध्दीस्वामी

म्हणून अर्ध तोंडात अर्ध हातात असे पाणी कपाळावर घालू नये. मुख कसे धुवावे हे माऊलीने विज्ञानाच्या भाषेत वर्णन केले.

मनाच्या स्थिरतेसाठी त्रिकाळ स्नानपुजा माऊली सांगतात. अशी वीरशैवाची शारिरीक स्वच्छते बरोबर पूजेच्या वेळी पण अंतरिक निर्मलाता महत्वाची आहे. आणवमल, मायामल, कार्मिक मल हे उत्तरोत्तर नाहीसे होतात. त्यामुळे सदाचरण अंगी बाणते.

पुढे माऊली वीरशैवाच्या सोळा संस्कारांचे वर्णन करतात. त्यापैकी मुख्य दहा आहेत. या संस्कारामुळे होणारे जे मूल ते संस्कारयुक्त जन्मते. कळत नकळत मातेच्या गर्भावर केलेले संस्कार त्याच्या रोमारोमात भिनले जातात. गर्भावरील संस्कारमुळेच मोठमोठ्या विभूती संत महात्मे शूरवीर राजे जन्माला आले. परमरहस्य लिहिणारे मन्मथ माऊलीने वीरशैव लिंगायत धर्माच्या जागृतीचं काम केलं.

म्हणूनच आज आपण ताठ मानेने आहोत. हे करण्याकरीता त्यांना लौकिक जीवनाला तिलांजली देऊन अलौकिक जीवन जगत असतानाच असे संस्कार युक्त सदाचरण युक्त ग्रंथ माऊलीकडून लिहिले गेले. संताचे वाङ्मय श्रेष्ठ आहे. म्हणूनच आपण माऊलीचा ग्रंथ परमरहस्य पारायणासाठी निवडला. म्हणून गर्भसंस्कार दीक्षा संस्कार आवश्यक संस्कार आहेत. परम रहस्यातील तत्वज्ञान हे विकासाकडे नेणारे तत्वज्ञान आहे. संपूर्ण ब्रम्हांडाचे आधारस्तंभ शिवानी कोणत्याही द्रव्याची मागणी केली नाही. भगवती पार्वती बरोबर विवाह करतेवेळी आणि पार्वतीने पण शिवाचे वैराग्य पाहिले, त्याग पाहिला, जीवाच्या उध्दाराची तळमळ पाहिली आणि भ. शिवाबरोबर विवाह केला. पार्वती म्हणते कोटी जन्म गेले तरी हरकत नाही पण मी भ. शिवांनाच वरीन नाहीतर कुमारी राहिन. स्त्रीस्वातंत्र्याची जननी पार्वती आहे. वीरशैवात स्त्रीयांना दीक्षेचा अधिकार आहे. नारी नरा सकळा । येथे अधिकार असे.

दीक्षा संस्कारावाचून लिंगायतची नव्हे जाण । जाती धर्माची असे खुण । सत्य जाण पार्वती ॥ ८८, अ. ९ ॥

सर्व संस्काराचा राजा दीक्षासंस्कार आहे. लिंगायत हा संस्कार । लागू असे शास्त्राधार । तयावाचून क्रीयाचार । शुद्ध नसे साक्षी पै । ८९, अ. ९

अशा प्रकारे परमरहस्य हे शिवाद्वैत तत्वज्ञानाचे, सदाचाराचे भांडार आहे. निरोगी जीवन विकासासाठीचे स्वच्छता अभियान, शरीराची, मनाची स्वच्छता, स्त्रीपुरुष समानता परस्त्री माता, परद्रव्य मातीसमान, अंधश्रद्धा निर्मूलन, भ्रूणहत्या निर्मूलन, अन्नाचे महत्व, अन्नाचे स्वामीत्व, अन्नाची स्वच्छता, अन्नाची काळजी, अन्नाची बचत, स्वयंवर, वृक्षाचे महत्व, जगा आणि जगु द्या हा मंत्र, ज्ञानक्रियेचा सुंदर मिलाप, भ्रष्टाचार निर्मूलन, मद्याचे दुष्परिणाम, ज्ञानाचा क्षीरसागर परमरहस्य, शिवशक्ती एकच आहेत पण आपल्या जीवाच्या उध्दारासाठी पार्वती निमित्त झाली. व परमरहस्य रूपाने माऊलीने हे तत्वज्ञान जीवांपर्यंत पोहचविले. त्यासाठीच माऊलीचा अवतार होता. जगाच्या कल्याणासाठी अशा मन्मथ माऊली सारख्या संत विभूती जन्म घेतात. इथं परमरहस्यात गुरुशिष्य जोडी समान आहे. “समानशील व्यसनेषु सख्यं” शिवशक्ती हे दोघेही अविनाभाव संबधाने आहेत. शिवाद्वैत तत्वज्ञानाची जगातील पहिली अधिकारी स्त्रीशक्ती पार्वती आहे. भ.शिवाचा सदाचार पार्वतीने आचरणात आणला म्हणूनच भ.शिवाने हे शिवाद्वैत ज्ञान अधिकारवाणीने पार्वतीला दिले. ह्या सदाचाराचे यच्चयावत् जीवमात्रांनी पालन केले पाहिजे. तरच आपण मानव टिकून राहू नाहीतर जीवसृष्टीचा विनाश अटळ आहे.

लौकिक जीवनातून अलौकिकतेकडे नेणारा मार्गदर्शक ग्रंथाचा परमरहस्यांतील गुह्य अर्थ मी जसा आहे तसा मन्मथ माऊली कृपेने आपल्यापुढे ठेवण्याचा किंचित प्रयत्न केला. श्री मन्मथ जयंती निमित्त परमरहस्यातील सदाचार काळाजी गरज हा लेख मी माऊलीच्या चरणी अर्पण करीत आहे.

वाढो लोकी सदाचार । सद्विद्येचा भडिमार ।

होवो सर्वत्र साचार । हाचि प्रसाद आवडे ॥

मन्मथस्वामींच्या अभंगातील भक्तीदर्शन .

स्वाती साखरकर कराळे

वीरशैव संप्रदायातील संतशिरोमणी म्हणून ज्यांचा अतिशय भक्तीभावाने उल्लेख केला जातो ते म्हणजे मन्मथस्वामी. वीरशैव वाङ्मयाचा प्रसार आणि प्रचार करण्यात मन्मथस्वामींचा महत्वाचा वाटा आहे. मन्मथस्वामींनी लिहिलेले अभंग त्यांच्या मनामध्ये असलेली उत्कट शिवभक्ती, शिवनामाचे पटवून दिलेलं महत्त्व, आचार, विचार या बाबतीत त्यांनी केलेलं भाष्य सारं मनाच्या कक्षा रुंदावणारं आहे. अभंग वाचून त्यातील अर्थ जाणून घेताना शिवनामाचा मनावर होणारा संस्कार एक अद्भूत अनुभूती देत जातो.

मन्मथस्वामींचे अभंग साधे सुटसुटीत वाटत असले तरी त्यातील गहन भक्तीची अनुभूती अभंगाचा अर्थ खोलवर जाणून घेताना आपोआप येते. मन्मथस्वामींनी त्यांच्या अभंगांमधून शिवनामाचे महत्त्व, शिव पूजनाचे महत्त्व, स्वधर्मनिष्ठा या बाबतीत बरेच प्रबोधन केले आहे. शिवभक्तीची त्यांच्या अंतःकरणामध्ये असलेली तळमळ अतिशय उत्कृष्टपणे आपल्यापर्यंत पोहोचवली.

उठोनिया प्रातःकाळीं।

नाम घ्यावे हो शिवाचे

तेणे अविद्येचें ज्ञान

अवघें नासे जीवाचें

प्रातःकाळी उठल्या बरोबर आपल्या दिवसाची सुरुवात आपण शिवनामाने जर केली तर मानवाचे अज्ञान संपूर्णपणे दूर होते असा अतिशय सुरेख संदेश मन्मथस्वामी अभंगातून आपल्याला देतात.

तेची पुण्यवंत नर।

जे कां पूजिती शंकर ॥१॥

शिवपूजनाचे महत्त्व सर्वसामान्यांना पटवून देण्यासाठी मन्मथस्वामींनी शिवपूजा करणाऱ्या नराला अभंगात पुण्यवंत म्हटले आहे.

शिवाचं सगुण साकार दर्शन आपल्याला व्हावं, भक्तीचा भक्तीरस अंतःकरणात उतरावा यासाठीची आर्तता मन्मथस्वामींच्या अभंगात वेळोवेळी दिसून येते.

*शिवनाद शिव छंद ।

*वाचे शिव स्मरावा ॥१॥

*शिव अवघा प्रेमानंद ।

*सदाशिव स्मरावा ॥२॥

शिवाचे स्मरण फक्त उपचार न होता त्याचा एक नाद एक छंद आपल्याला लागावा आणि आपले जीवन आनंदाने भरून जावे असा उत्कट भाव व्यक्त करणारा अभंग मानव जन्माचे खरे सुख आणि आनंद आपल्याला सांगून जातो. माणसाचा शोध नेहमी आनंदासाठी असतो पण त्याचा खरा आनंद शिवनामात आहे याची जाणीव मन्मथस्वामींनी

अभंगातून करून दिलेली आहे.

वारंवार आपल्या अभंगांमधून शिवाची महती पटवून देऊन, शिवनामाचे महत्त्व सांगूनही काही दुर्जन लोकांना पटत नाही अशावेळी मन्मथस्वामींचा परखडपणा अभंगातून दिसून येतो. मिळालेल्या जन्माला भवसागर तरून जाण्याचे सामर्थ्य मिळावं, जन्माचं सार्थक व्हावं यासाठी त्यांनी शिव नामाचे महत्त्व सांगितले. परंतु तरीही शिवनाम घेतले जात नाही अशावेळी त्यांनी अतिशय परखडपणे फटकारले देखील आहे,

शिवशिव म्हणता वाचे।

काय गेले तुझ्या बाचे॥

समाजातील लोकांना धर्मनिष्ठा आणि ईश्वराच्या नामस्मरणाचे महत्त्व पटवून द्यायचे असेल तेव्हा संतांना आपला सौम्यपणा थोडासा बाजूला ठेवून परखडपणा दाखवावाच लागतो. संतांचं असं फटकारणं सुद्धा समाजासाठी अतिशय हितकारक असतं.

अभंग वाचत असतांना जाणवते की संसारामध्ये एका विशिष्ट कालावधीनंतर एक अगतिकता माणसाच्या मनात जन्माला येते. जगण्यातली एक उत्कटता कुठे तरी थांबते. माणसाला सर्व मोहपाशातून मुक्त व्हावंसं वाटतं. ईश्वराच्या सान्निध्याची त्याला ओढ वाटायला लागते. अतिशय उत्कटतेनं जगलेला माणूस सुद्धा कुठे तरी थांबतो. ऐहिक सुख त्याला व्यर्थ वाटायला लागते. शेवटी त्याला एक आश्वासक आधार वाटतो तो ईश्वराचाच. त्याच्या चरणी त्याला लीन व्हावं वाटतं.

*आता नको गर्भवास ।

फार झालों कासावीस भोळ्या शंकरा ॥४॥

मन्मथासी सोडवी आतां।

विश्वलोचना अनंता भोळ्या शंकरा ॥५॥

आपला भाव शुद्ध असेल तर देव आपल्यासोबत असतो हे अभंगातून मन्मथस्वामी सांगतात. शुद्ध मनाने आणि पवित्र अंतःकरणाने त्याचे जर आपण स्मरण केले तर तो जणू आपल्या ताब्यातच राहतो.

जशी भक्ताला परमेश्वराची गरज असते तसंच परमेश्वराला सुद्धा चांगल्या भक्तांचा लोभ असतो.

असे शुद्ध भाव ज्याचा।

देव अंकित तयाचा ॥१॥

अहो आठवितां पोटी।

धांवे तयाचे संकटी ॥२॥

शिव आणि मन्मथस्वामी दोन्ही एकरूप झालेत. सर्वांवर कृपा करणारा शिव, शिवलीला करणारा शिव तोही वेडा आहे असे ते आपल्या एका अभंगात म्हणतात. आपल्याच देवाला वेडा म्हणण्याचं सामर्थ्य भक्तात निर्माण झालय म्हणजे भक्त आणि देव समान पातळीवर आले व एकरूप झाले.

वेडियार्ने वेडें केलें।

अवघें शिवरूपीं नेलें ॥३॥

मन्मथस्वामींची अलोट श्रद्धा त्यांच्या अभंगातून वेळोवेळी दिसून येते. शिवनिष्ठा कशी असावी याचा प्रत्यय प्रत्येक अभंगातून येत राहतो. स्वतःवर प्रेम मनुष्य करतच असतो आणि स्वतःच्या आनंदासाठी सभोवतालच्या व्यक्तींवर पण तो प्रेम करतो. पण हे सारं भौतिक सुख आणि अलौकिक पसारा. मन्मथस्वामींनी संसार करता करता अदृष्टातले सुखही आपल्याला उपभोगता आले पाहिजे असे स्पष्ट अभंगांमध्ये सांगितले आहे.

शिवप्रेमाने हळवा झालेला शिवभक्त, तर कधी जन्ममरणाच्या फेर्यात आम्हाला का अडकवले म्हणून शिवाशी वाद घालणारा भक्त, स्वधर्मासाठी कसे झिजावे याचे कथन, शिवरंगात रंगून जाणे यांमधून त्यांचे शिवावर असलेले अलौकिक प्रेम, शिवाने आता तरी यावे आणि त्यांना जन्ममरणाच्या फेर्यातून मुक्त करावे अशी आर्त केलेली विनवणी, प्रेम कसं करावं शिवावरच्या प्रेमात कसं तरंगत राहावं याची शब्दांतून अनुभूती देणं ही सारी भक्तीची सौंदर्यस्थळे मन्मथस्वामींच्या अभंगात बघायला मिळतात.

शुवावरकी अलौकलक डुकतीकी अनुडुती अडुंग वलकतलनल आडलुडललडण डेतु. हे डनुडथसुवलरुडुकीकुडल अडुंगलकडुं सलडथरुडु आडलुडललल तुडलंकुडलसडुडुर नतडसुतुक वुहलडलल ललवतु.

आधुनिक मराठी वीरशैव स्त्रियांचे साहित्य

प्रा.ज्योती शांतितीर्थ स्वामी

प्रस्तावना

मराठी साहित्याच दालन हे अतिशय समृद्ध दालन आहे. महानुभाव, वारकरी, नाथ, शैव अशा अनेक पंथांच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी त्यांनी विपूल साहित्य लिहिले आहे. ते साहित्य त्या त्या पंथाचे असले तरी त्याला स्वतंत्र वाङ्मयीन मूल्य आहे. त्यामुळे त्या वाङ्मयाने मराठी वाङ्मयात ऐतिहासिक मोल निर्माण केले. महानुभाव आणि वारकरी संप्रदायाचे बहुतेक साहित्य उपलब्ध आहे. मात्र वीरशैव संप्रदायाचे फारसे साहित्य उपलब्ध नाही. जे साहित्य उपलब्ध आहे, त्याआधारे स्त्रियांच्या लेखनाचा इथे थोडक्यात आढावा घेऊन मूल्यमापण केले जाणार आहे. सुरुवातीला जे स्फूट लेखन झाले त्यातील उपलब्ध साहित्याचा इथे विचार केला जाणार आहे.

१. स्फूट लेखन: स्वातंत्र्यपूर्व काळात वीरशैव नियतकालिकातून स्त्री संदर्भातील लेखन पुरुषांनीच केले आहे. त्यातून प्रेरणा घेऊन नंतर स्त्रिया लिहु लागल्या. त्यांच्या लेखनामध्ये कौटुंबिक, शैक्षणिक, सामाजिक आणि स्त्रीकेंद्री असे विविध विषय आढळतात. 'मातृवात्सल्य' हा लेख गिरीजाबाई ओझर्डे यांचा 'मुक्तगुच्छमाला' या नियतकालिकात १९२४ मध्ये प्रकाशित झाला आहे. उपलब्ध नियतकालिकातील हा सर्वात जुना आणि स्त्रीलिखित पहिलाच लेख आहे. यामध्ये लेखिकेने अनेक उदाहरणे देऊन मातृवात्सल्याचे महत्त्व पटवून दिले आहे.

त्यानंतरच्या काळात शांताबाई ओझर्डे, गंगाबाई पटणे, शांता सातेकर, रत्नावती कुन्हे, कु.श्यामलता, महादेवी वाघमारे या स्त्रियांनी १९२४ ते १९५० या काळात मुक्तगुच्छमाला, शिक्षणप्रकाश, कौटुंबिक सामाजिक आणि शैक्षणिक विषयावरील लेख लिहिले आहेत.

२. स्त्रियांच्या लेखनाचे वाङ्मयीन स्वरूप:

स्वातंत्र्यापूर्वी जसे स्फूटलेखन आढळते त्याचप्रमाणे अनेक वाङ्मय प्रकारही स्त्रियांनी हाताळलेले आहेत हे लक्षात येते. मात्र हा संबंध काळ हा स्त्रियांसाठी चाचपडण्याचाच काळ आहे. कारण सामाजिक परिस्थिती शिक्षणाचा अभाव आणि रूढी-परंपराचे प्राबल्य यावर मात करून, स्वतःची मुद्रा उमटवण्यासाठी केलेली धडपड आधोरेखित करणाराच तो काळ होता. तरीही स्वातंत्र्यापूर्वी आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांनी कथा, कविता, चरित्र, आत्मचरित्र आदि प्रकारचे साहित्य लिहिले आहे.

१९३६ ते १९३९ या काळात 'वीरशैव संजीवनी' या नियतकालिकातून चार कथा प्रकाशित झाल्या आहेत. वीरशैव कथा वाङ्मयाची सुरुवात म्हणून आपल्याला त्याकडे बघता येईल. त्या कथा पुढीलप्रमाणे आहेत —

१ नंदिनीचे मोक्षसाधन इंदुकला क्षीरसागर — १५ सप्टेंबर १९३६, वी.स.पृ.क्रं २८९,

२ निःसीम बंधूप्रेम — कु. श्यामलता — १५ जाने १९३७, वी.स.पृ.४०,

३ धर्मात्मा — शांता सातेकर — १५ मार्च १९३७ वी.सं.पृ.क्रं. १३५,

४ प्रतिकूल वातावरण — कमल होनराव — १५ ऑक्टो १९३९ वी.सं.पृ.क्रं २२१

कविता हा वाङ्मयप्रकार एकुणच साहित्यात विपूल प्रमाणात हाताळला गेला आहे. वीरशैव-लिंगायतांचे साहित्यही त्याला अपवाद नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळात अतिशय सशक्तपणे लेखन करणाऱ्या पहिल्या वीरशैव कवयित्री म्हणजे भावंडी या होय. गुरुदास यांच्या शिष्या भावंडी यांनी १९३१ नंतर काव्यलेखन केले आहे. मात्र, त्याचे प्रकाशन

१९५१ मध्ये झाले आहे. 'गुरुदास गाथा' या ग्रंथांत त्यांच्या गुरुंच्या आणि त्यांच्या रचना एकत्रित प्रकाशित करण्यात आल्या आहेत. त्यामध्ये त्यांचे ४५४ अंभंग आहेत. या अंभंगातून त्यांनी वैयक्तिक जीवनाचे, आत्मिक जाणिवांचे, गुरुवरील श्रद्धेचे, स्त्री म्हणून येणाऱ्या अनुभवांचे आणि अध्यात्मिक अनुभवांचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या रचना उदाहरणादाखल पाहू.

धिक्कार धिक्कार धिक्कार स्त्रीदेह। नाशिवंत पाहे विषयसुख॥

पंचविषय सुख मिळे सर्व देही। अविनाश पाहे मंत्रसुच॥

गु.गा.२.कं १५४, पृ.१२१

भावंडी यांच्या अंभंगांची भाषा स्पष्ट, ओघवती, प्रासादयुक्त आणि ओज गुणांचे तेज उमटून दिसते. कोणतेही पारंपारिक शिक्षण नसलेल्या पण प्रतिभेचं वरदान लाभलेल्या या कवयित्रीने वीरशैव-लिंगायत साहित्याला समृद्ध केले आहे.

भावंडी यांच्या नंतर श्री सिध्द गीतावली — प्रमिलाताई कोठाळकर १९७५, सौभाग्यसंपदा — शशिकला मडकी १९९२, गीतबसवांजली — शालिनी दोडमणी १९९५, रमतेराम भक्तीगीते — शकुंतला अमरसिंगकर २००१, श्रीपलसिध्द भक्तिगीते — मालती अचमारे २००३, वीरशैव कथामृत — स्नेहलता स्वामी २०११, गुरुपाठ — शिवाबाई पाटिल आणि वीरशैव अक्कामहादेवी पदावली — दैवशाला सिध्देश्वर या पुस्तकांचा समावेश आहे. या सर्वच पुस्तकातील कविता ही भक्तीकाव्य संबोधता येईल अशा स्वरूपाची आहे.

शालिनी दोडमणी यांनी 'गीतबसवांजली' ही एक रचना —

अनुभव मंटपी आत्मानंदा सिध्द वचनकार्या

कायकाने घडतो शरण जाणूनी शरणार्थी।

अल्लमप्रभू बसवण्णाच्या भक्तिने रंगला

शरण आणि शरणी इथे अनुभावे दंगला॥

याप्रमाणे त्यांनी महात्मा बसवेश्वरांच्या जीवनकार्याचा गौरव शब्दबद्ध केला आहे.

स्त्री लिखित पहिलं चरित्र हे शशिकला मडकी यांनी त्यांचे गुरु कुमारस्वामी यांचे 'योगीराज कुमारस्वामीजी' या नावाने लिहिले आहे. शशिकला मडकी यांचे चरित्र लेखनातील कार्य अतिशय महत्त्वाचे आहे. कारण त्यांनी एकुण ०८ चरित्र लिहिली. ती पुढीलप्रमाणे आहेत

१. योगीराज कुमारस्वामीजी १९६९

२. दिव्यानुभूती १९७१

३. दोन वीरांगणी मीरा — अक्कामहादेवी १९९१

४. महर्षी कुमारस्वामी १९९४

५. वरदायिनी दानेश्वरी १९९६

६. अजेयशरण मडिवाळ १९९८

७. शरण दाम्पत्य १९९९

८. मयुरी भक्त अक्कामहादेवी २००७

९. क्रांती गंगोत्री अक्का नागांबिका २००७ इत्यादी चरित्र ग्रंथांचे लेखन करून त्यांनी एक वेगळा इतिहास निर्माण केला. याबरोबरच शालिनी दोडमणी यांनी माता महादेवी १९९६ आणि कायकयोगी चन्नबसवपट्टदेवरु १९९८ हे दोन चरित्र ग्रंथ लिहिले आहेत. तसेच 'हनगल कुमारस्वामी' रेखा अष्टुरे तर १०८ ष. ब्र. डॉ. शिवाचार्य वीरमठ माणूर यांचे

चरित्रही उत्तम लिहिले आहेत. लावण्यवती चौधरी यांनी 'बाप्पा: एक आनंदयात्री' २००८ आणि 'भक्तीश्रमिका कलावती' २००८ हे दोन चरित्र लिहिले आहेत. या सर्वच चरित्रांमधून वीरशैव तत्त्वांचा अधिकार करून समाजोध्दार करणाऱ्या महनीय व्यक्तींची प्रेरणादायी चरित्रे आहेत.

कथा, कविता आणि चरित्र याप्रमाणेच तात्विक लेखनही विपूल प्रमाणात लिहिले गेले आहे. त्याच्या पुढीलप्रमाणे थोडक्यात नोंदी करता येईल.

दिव्य संदेश शशिकला मडकी १९७१, प्रार्थना योग शशिकला मडकी १९८०, शिवसंत श्री लक्ष्मण महाराज शिवपाठ विवेचन — महानंदा खके, शरण संदेश — शालिनी दोडमणी २०१०, प्रामुख्याने इत्यादी ग्रंथांचा उल्लेख करता येईल.

याशिवाय कन्नड मधून मराठीमध्ये अनुवादित करण्यात आलेले साहित्यही विपूल आहे. वचन साहित्य, कादंबरी, चरित्र, नाटक आणि तात्विक हे सर्व लेखन या प्रकारचे आहे. कन्नडमधील बाराव्या शतकात लिहिलेले वचन साहित्य आणि इतर साहित्य प्रकाराचे शंभरपेक्षाही अधिक ग्रंथ मराठीमध्ये अनुवादित करण्यात आले आहेत. हे अनुवाद प्रामुख्याने जयादेवीताई लिंगाडे, शशिकल मडकी, शालिनी दोडमणी, अनुराधा लांडगे, रेखा अष्टुरे, वत्सला पाटिल, उमा कुलकर्णी यांनी केलेले आहेत.

वीरशैव साहित्य प्रवाहाची गती मंद आहे. मात्र तरीही हा विकासक्रम लक्षात घेण्याजोगा आहे. बदलत्या काळातही टिकून असलेल्या संस्कृतीतूनच हे धार्मिक स्वरूपाचे वाङ्मय निर्माण झाले आहे. गेल्या शंभर वर्षांच्या काळात त्यामानाने स्त्रियांचे लेखन हे अल्प आहे. मात्र जे झाले आहे ते मात्र हा स्वतंत्र वाङ्मय प्रवाह सशक्तपणे पुढे घेऊन जाणारे आहे, हे निश्चित.

श्री सिध्देश्वर ग्रामदैवत लासिन मठ

॥ वीरशैव सदृशं मतमस्ति जगत्त्रये ॥

डॉ. सोमनाथ गुंजकर

हिंगोली जिल्हयाच्या परिसराला फार प्राचीन वारसा लाभलेला आहे. बारा ज्योतिर्लिंगापैकी एक ज्योतिर्लिंग हिंगोली जिल्हयात औंढा नागनाथ या ठिकाणी आहे. त्याचबरोबर प्राचीन वसुमती आताचे वसमत या ठिकाणी वैभवात भर टाकणारे श्री सिध्देश्वर ग्रामदैवत असलेले लासिनमठ आहे. हे मठ संस्थान प्राचीन ऐतिहासिक वारसा लाभलेला आहे. इ.स.च्या बाराव्या शतकापासून हे देवस्थान नावारुपाला आलेले आहे. मठातील उपलब्ध साधनावरून, पुरातन वस्तुवरून हस्तलिखित संदर्भ ग्रंथावरून आपल्याला निश्चितपणे सांगता येईल.

स्कंदपुराणाच्या पंधराव्या खंडात सहयाद्री पर्वामध्ये मुळ संस्कृत संहितेत व अंतर्गत वसुमती पुराणामध्ये असे आढळून आले आहे की, 'वसुमती हे ठिकाण फार प्राचीन असून त्या परिसरामध्ये देवदानवाची फार पुरातन नगरी होती. 'दक्षिण उत्तर व पूर्व पश्चिम प्रवास करणाऱ्या भाविक लोकांच्या मुक्कामाचे तीर्थक्षेत्राचे ठिकाणी वसुमती नगरी होती. आज नांदेड, परभणी, हिंगोली या तीन जिल्हयाचे हृदयस्थान असलेली प्राचीन वसुमती नगरी दोन ज्योतिर्लिंगांच्या मध्यभागी वसलेली आहे. हयाच वसुमती ठिकाणी श्री सिध्देश्वर मंदिर अशाच परंपरेचा वारसा आजपर्यंत लासिनमठामध्ये आपल्याला दिसून येतो. श्री सिध्देश्वर मठाला अनेक सिध्दी प्राप्त शिवाचार्यांचा वारसा लाभलेला आहे. हे मठसंस्थान सद्धर्म सिंहासनीय, दारुकशाखिय, नंदी गोत्र असलेले उज्जैन-पीठाची शाखा आहे. ह्या मठाचा विकास करण्याचे कार्य पहिले शिवाचार्य श्री १०८ ष.ब्र.१०८ लिंगैक्य ईश्वर शिवाचार्य यांनी केले. जगद्गुरुच्या आज्ञेवरून आजपर्यंत २४ गुरुंची परंपरा लाभली आहे. सिध्देश्वर मंदिर एकुण तेरा समाधी वसमत येथील मूळ संस्थान मठात उपलब्ध असून काही अन्य शाखामठाच्या शेतामध्ये अस्तित्वात आहेत. वीरशैव लिंगायत परंपरेतील लासिन मठाची ऐतिहासिकता जैन धर्माच्या प्राचीनतेसारखी आहे. कारण २४ तीर्थंकर होऊन गेले. त्यांच्या प्रमाणे मठाची परंपरा २४ गुरुंच्या पावन स्पर्शाने पुनित झाली आहे. आज तरी २४ गुरुंची यादी उपलब्ध नसली तरी, या मठाची २२ वे आचार्य लिंगैक्य करबसव शिवाचार्य, २३ वे आचार्य ईश्वर शिवाचार्य व २४ वे विद्यमान ज्ञानपंडित आचार्य ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य यांनी मठाची धुरा सांभाळलेली आहे.

एखादया व्यक्तीचे जीवन फुलासारखे सुगंधित असते. त्यामुळे मठाच्या परीक्षेत्रात भोवती सुगंध दरवळत असतो, तशी ती व्यक्ती आपल्या परिसरातील उक्ती-कृतीतून अवतीभोवती सदैव प्रसन्नता पेरीत असते. श्री १०८ करबसव शिवाचार्यांच्या सहवासात असाच प्रसन्नतेचा दरवळ अनुभवास येतो. समाजाच्या सूक्ष्म निरीक्षणाने विज्ञानयुगाच्या जाणीवेचे तंतोतंत पालन करून समाजाच्या विकासासाठी पोषक असते. त्यांच्या सूक्ष्मनिरीक्षणाने सुसंस्कृत वाणीने सदैव समाजाला प्रेमाची सुबोधवाणी, निवेदन शैलीतून प्रवचनानुन आशीर्वचनानुन सदैव दिसून येते. शिवाचार्य हे उच्च विद्याविभूषित, विज्ञानवादी, तत्त्ववादी, बुद्धीवादी, समतावादी, वीरशैव तत्त्वज्ञानाचे अभ्यासु अनेक विषयामध्ये पारंगत आहेत. त्यांचे वाचन चौफेर आहे. समाजाला प्रबोधन करण्याचे कार्य ते आपल्या अनेक प्रवचनानुन करत असतात. श्री १०८ करबसव शिवाचार्य हे २४ वे शिवाचार्य आहेत. त्यांच्या पट्टाभिषेकाला १२ वर्षे पूर्ण होत आहेत. म्हणजे एक तप त्यांनी

श्री सिध्देश्वर मंदिराची धुरा सांभाळलेली आहे. म्हणूनच शिवाचार्याविषयी म्हणावेसे वाटते

—

धन्य धन्य ही वसुमती नगरी। आज दिन भाग्य उदया आले।।

श्री करबसव शिवाचार्यांच्या । एका तपाचा सोहळा पाहून मन संतोषले।।

श्री १०८ करबसव शिवाचार्यांच्या मार्गदर्शनानुसार मठामध्ये अनेक नवनवीन उपक्रमांची नांदी तयार करण्यात येत असते. या उपक्रमांना समाजातील सर्व जाती धर्माचे लोक सहभागी होत असतात. श्रावण महिन्यामध्ये वसुमती नगरी आनंदाने फुललेली असते. अशा मंगलमय श्रावणामध्ये परमार्थाची पर्वणी म्हणजे सद्गुरु शिवाचार्यांची इष्टलिंगपूजा, श्रावणमास, सप्ताह, प्रवचन इत्यादी धार्मिक कार्यक्रमांची रेलचेल श्रावणमासात चालू असते. गुरु पुर्णिमेच्या दिवशी तर भक्तांच्या गर्दीने श्री सिध्देश्वर मंदिर गजबजून जाते. कारण त्या दिवशीच्या श्री १०८ करबसव शिवाचार्यांच्या अमृतवाणीने भक्तांना मार्गदर्शन होत असते. दिवसभर जिकडे तिकडे भक्तीमय वातावरण निर्माण झालेले पाहून असे वाटते.

चिंतन दिस जाती, ओढ मनाची राहिना।

गुरुपौर्णिमेचा सोहळा, पाहु दयारे एक वेळ।।

असा सोहळा वसुमती नगरीमध्ये अनेक भक्तगण अनुभव घेत असतात, गुरुंच्या आशीर्वादाने अनेक धार्मिक कार्य पार पाडले जातात.

गुरु स्वत्वाची जाण, गुरु श्रध्देचे स्थान।

गुरु असे महान, सकल जगी।।

श्री १०८ करबसव शिवाचार्य मठाच्या धार्मिक कार्याबरोबर मन्मथ स्वामींच्या पदयात्रेत सहभागी होतात. हजारो भक्तगण शिवाचार्यांच्या सहवासात पायी चालत असतात. या पदयात्रेतून ते एकच संदेश देतात की, भक्तीच्या भावनेने केलेले कार्य सगळ्यांनाच सारखे मिळत असते. तेथे कोणताही उच्च—निच भेदभाव नसतो. गुरुंच्या सहवासात सर्वांना सारखीच अमृतवाणी मिळते म्हणून म्हटले जाते की,

गुरु सामर्थ्य चिती, गुरु तेजाची प्रचिती।

गुरु चैतन्याची सृष्टी, निमित्ताहे।

अविदया, अज्ञान, अंधकार, छेदूनी तात्काळ करी दूर।

तो गुरुशब्द साचार, सूर्या जाणीजे।।

अशा अनेक धार्मिक पर्वणीने श्री सिध्देश्वर मंदिर गजबजून जाते. प्रवचनातून समाजाला आध्यात्मिक वीरशैव लिंगायत तत्त्वज्ञानाचे अमृत पाजत असतात. अखंड शिवनाम सप्ताह, नवरात्रोत्सव, शिवदीक्षा संस्कार, महात्मा बसवेश्वर जयंती, रक्तदान शिबीर, अशा सर्व कार्यक्रमात कृतीतून ते साध्य करतात. असे समाजाचे प्रबोधन करणारे तत्त्वचिंतक शिवाचार्य श्री सिध्देश्वर ग्रामदैवत असलेल्या मठाला लाभले हे त्यांच्या शिष्यांचे भाग्यच म्हणावे लागेल.

श्री १०८ करबसव शिवाचार्य हे ज्ञानमूर्ती गुरु असल्याने त्यांचे ज्ञान गगनासारखे विस्तीर्ण आहे. त्यांचे ज्ञान भावाच्या पलीकडे पोहचलेले असल्यामुळे सत्त्व, रज आणि तम या त्रिगुणांच्या पलीकडे आहे.

जे शुध्द अतिपवित्र, आत्मज्ञानी आहे. स्वआत्म्याची रत आहे. असे असल्यामुळे ते परिपूर्ण निर्भय आहे. नित्य तृप्त व सदा मुक्त आहे. गुरु हा सर्व भक्ताचा शिष्यगणाचा सच्चिदानंद असल्याने तोच सद्गुरु आहे. त्याला नमस्कार करून त्यांनाच आशीर्वाद संपादन करणे हे सर्वोत्तम आहे.

श्री १०८ करबसव शिवाचार्यांच्या तेजोमय व्यक्तीमत्त्वाचे समन्वयशील व्यक्तीमत्त्वाचे यापूढेही परिसर त्यांच्या सहवासाने सुंगधीत व्हावा. दरवळुन जावा ही जगतनिर्मात्याजवळ प्रार्थना. अशा महान शिवाचार्यांना अनंत प्रणाम।

श्री लासिन मठाचे वैभव व अनुभव

श्रीमती वत्सलाबाई बालाजीअप्पा खाकरे

लासिन मठाचे वैभव ग्रामदैवत श्री सिध्देश्वर आहे. श्री सिध्देश्वर हे दैवत वसुमतीचे ग्रामदैवत आहे आणि तेथे दर्शनाला जाणाऱ्या भक्तांना अनुभव येतात. श्री सिध्देश्वर महादेवाच्या उजव्या हाताला संगमवराची श्री गणेश मूर्ती आहे. पूढे नंदी आहे. सिध्देश्वर काही भक्तांना भेट देतो. अनुभव सुध्दा दाखवतो. पूर्वीच्या काळात मंदिरातून काहीही चोरून नेले तर तो चोर आंधळा होत असे.

दगडाप्पा महाजन नेहमी दर्शनाला जात असत एके दिवशी मंदिरात भगवे कपडे घालून जटाधारी, भस्मधारण केलेले सिध्देश्वर मंदिरात बसलेले असताना दगडाप्पा दर्शनाला गेले त्यांनी त्या रूपाकडे पाहिले व आश्चर्यचकित होउन मंदिराबाहेर आले. तेथे बसलेल्या अन्य व्यक्तीने दगडांपाना विचारले — काय झाले आश्चर्यचकित झालात तेव्हा दगडाप्पांनी घडलेला प्रकार सांगितला. तेव्हा तो गृहस्थ लगेच मंदिराच्या गाभारात गेला तर तिथे कोणीही नव्हते. यावरून हे लक्षात येते की देव भक्तांना भेट देतो.

एकदा मठात सप्ताह सुरू असताना संध्याकाळचे कीर्तन संपले शिवजागर संपला श्रोते मंडळी, भजनी मंडळी जिकडे तिकडे गेली. लिंगैक्य सद्गुरु ईश्वर शिवाचार्य महाराज पलंगावर झोपण्याच्या तयारीत होते. रात्रीची वेळ होती वातावरण शांत होते. तेवढ्यात अचानक एक म्हातारी व्यक्ती चौकामध्ये आली व महाराजांना म्हणाले 'मला भूक लागली आहे जेवायचे आहे.' तेव्हा महाराजांनी वच्छला बाई खाकरे हिला आवाज दिला आणि सांगितले की, यांना जेवायचे आहे जेवण वाढा'. त्यावेळी वरील स्वयंपाक घरात स्वयंपाक नव्हता. खाली स्वयंपाकाच्या ठिकाणी पाहिले तिथेही स्वयंपाक नव्हता. कुट्टीच्या घरात फक्त आर्धी पोळी आणि वरण होते. त्यातून कोरभर पोळी वरण चौकात आणल. चौकामध्ये समाधीकडे जाताना दक्षिणेकडे तोंड करून ते सद्गृहस्थ जेवणासाठी बसले. पात्र वाढले, द्रोणा लावला व प्याल्यात पाणी दिले. सद्गुरु ईश्वर शिवाचार्य महाराज पलंगावरून पहात होते. वच्छलाबाई जेवण वाढत होती. विणेकरी परगावचा होता तो विणाधारण करीत उभा होता. फक्त तिघेच जागी होते. चमत्कार असा झाला त्या स्वयंपाक घरात फक्त कोरभर पोळी होती. पण पुन्हा पोळी आणायला गेल्यावर आर्धी पोळी तयार झाली. जेवणारा जेवत होता वाढणारी वाढत होती. तो म्हणाला — 'माताजी ओर परसो माताजी ओर परसो' असा प्रकार लासिन मठात घडला. पण जेवताना व जेवण झाल्यावरही पाणी पिले नाही आणि हातही धुतला नाही. कोणाला बोलले नाही. पात्रावरचे संपले की वाढत राहिले व चौकाच्या बाहेर जात होते. त्यावेळेस महाराजांनी, खाकरे बाई व विणेवाल्यांनी पाहिले तो कुठे जातो. ते चौकातून श्री सिध्देश्वराकडे निघाले एकदा चौकाकडे वळले मग मात्र आम्हाला ते दिसले नाहीत. आम्ही महाराजांना विचारले तेव्हा महाराज म्हणाले की, 'ते साक्षात् सिध्देश्वर होते ते मंदिरात जावून बसले.'

मठात महिला मंडळ नंदादीप चालवतात, त्यात सौ. रेखा दरगुचा सहभाग आहे. पण कारणास्तव नंदादीप तेल देण्याचे रद्द झाले होते. पण श्री सिध्देश्वर त्यांच्या स्वप्नात जाऊन तिच्या समोर केस मोकळे सोडून तिच्यासमोर उभा टाकला. त्यावेळेस तिला भिती वाटली व जागी झाली.त्यावेळेस तिला पश्चाताप झाला आणि नंदादीप पुन्हा सुरू केला.

शिवपूजे मॅडमचे आरतीमध्ये नाव होते, त्यांना सांगितले तुमची आरती आहे तरी पण त्यांनी केली नाही. त्यांना साप मागे लागल्याचा स्वप्नदृष्टान्त झाला.

भाद्रपद महिन्याची शिवरात्रीचे भजन झाले, आरती झाली महिला वर्ग आपापल्या घराकडे निघाला. मी महाजन बाई सोबत थोडा वेळ गप्पा मारीत बसले. आम्ही श्री सिध्देश्वरासमोर बसलो होतो. तेवढयात चमत्कार घडला – श्री सिध्देश्वराच्या पिंडीतुन तेजोवलय निघाला व बाहेर कोपऱ्यामध्ये असलेल्या महादेवाच्या पिंडीमध्ये विलीन झाली. तर लिंगैक्य सद्गुरू ईश्वर शिवाचार्य यांच्या समाधीतुन तेजोबिंदू निघाला व आडाकडे गेला. असा श्री सिध्देश्वर मंदीरातला अनुभव आहे.

वीरशैव परंपरेतील प्राचील मठ — श्री लासिन मठ

सौ. प्रियंका राजशेखर हिरेमठ

वीरशैव पंचपीठ परंपरेतील उज्जैनी एक पीठ आहे. शिवाच्या वामदेव मुखातुन अवतरलेले श्रीजगद्गुरू मरूळाराध्य हे या पीठाचे प्रथम आचार्य होत. याच परंपरेतील जगदाचार्य मरूळाराध्य राजाच्या उपद्रवामुळे मध्यप्रदेशातील उज्जैनी परिसर सोडून शिष्यांसह महाराष्ट्राच्या अनेक भागात धर्मप्रचार करून त्या ठिकाणच्या शिष्यगणाच्या सहकार्यातुन अनेक ठिकाणी शाखा मठ निर्माण करून तेथे एकेका शिष्यास धर्मप्रचारासाठी मठाधिपती केले आहे.

या परंपरेतील वसमत पूर्वीचे वसुमतीनगर येथील श्री सिध्देश्वर मंदीर, लासिन मठ असून हे एक प्राचीन ऐतिहासिक पुरातन संस्थान आहे. इ.स.वी सनाच्या ११३५ ते १२ वे शतकादरम्यान या मठाच्या स्थापनेची कालमर्यादा दिसून येते. या संस्थानाची पुरातन दगडी वास्तु, उपलब्ध अनेक महत्त्वपूर्ण हस्तलिखित ग्रंथ, पारंपारिक उत्सव, मान, पदवी व अनेक शाखा मठ हे या मठाचे वैभव होय. या मठाचे शाखा मठ — वसमत, नांदेड, हिवरा, डोंगरकडा, जवळ पांचाळ, आखाडा बाळापूर, अमरावती, दर्याबाई उमरी, गौर, औराद या सर्वांचा उल्लेख वसुमतीपूराण या ग्रंथात आलेला आहे.

वसमत येथील शाखामठ हा प्राचीन असून या मठावर ११ व्या शतकात उज्जैनी जगद्गुरूंनी आपला प्रिय शिष्य ईश्वर यास मठाधिपती धर्माचा प्रचार प्रसार करण्याची आज्ञा दिली. या मठाचे प्रथम आचार्य ईश्वर यांची संजीवन समाधी आजही मठात एका दगडात कोरलेली पहावयास मिळते.

लासिन मठ आचार्य परंपरा —

१ प्रथम मूळ पुरूष श्री ष.ब्र.१०८ ईश्वर शिवाचार्य महाराज

२ श्री ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज

३ श्री ष.ब्र.१०८ ईश्वर शिवाचार्य महाराज (इ.स. ११ वे शतक बिल्वार्चना परंपरा)

४ श्री ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज

५ श्री ष.ब्र.१०८ ईश्वर शिवाचार्य महाराज

६ श्री ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज

७ श्री ष.ब्र.१०८ ईश्वर शिवाचार्य महाराज

८ श्री ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज

९ श्री ष.ब्र.१०८ ईश्वर शिवाचार्य महाराज

१० श्री ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज

११ श्री ष.ब्र.१०८ ईश्वर शिवाचार्य महाराज (शिष्य सारंगा मोदी नंदीग्राम यांचे १७१३ चे पत्रानुसार बिल्वार्चना परंपरेचा उल्लेख)

१२ श्री ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज

१३ श्री ष.ब्र.१०८ ईश्वर शिवाचार्य महाराज

१४ श्री ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज

१५ श्री ष.ब्र.१०८ ईश्वर शिवाचार्य महाराज

१६ श्री ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज

१७ श्री ष.ब्र.१०८ ईश्वर शिवाचार्य महाराज (हस्तलिखित संग्रह १८०० ते १८०८)

१८ श्री ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज

- १९ श्री ष.ब्र.१०८ ईश्वर शिवाचार्य महाराज
 २० श्री ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज
 २१ श्री ष.ब्र.१०८ ईश्वर शिवाचार्य महाराज
 २२ श्री ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज (लिंगैक्य १९५६)
 २३ श्री ष.ब्र.१०८ ईश्वर शिवाचार्य महाराज (१९८० ते २००७)
 २४ विदयमान श्री ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज

अशी आचार्य परंपरा असून त्यांनी धर्मप्रचार व वीरशैव साहित्य निर्मातीचे महान कार्य केले आहे.

विदयमान आचार्य श्री ष.ब्र. १०८ करबसव शिवाचार्य महाराज यांचा परिचय

जन्मदिनांक — १०/०४/१९७३

जन्मस्थळ — नागपूर

आई — सौ. शांताबाई

वडील — श्री सोमेश्वर स्वामी मानूरकर

शिक्षण — प्राथमिक शिक्षण १९८२

माध्यमिक शिक्षण १० वी नागपूर

उच्च माध्यमिक शिक्षण बार्शी

पारंपारिक शिक्षण —

१ संस्कृत आगम साधना विशारद एवं ज्योतिषवास्तु पदविका नागपूर — विशेष प्राविण्य

२ वैदिक तथा कन्नड साहित्य परिचय — रंभापूरी पीठ

३ वचन साहित्य — शिवयोग मंदीर, बदामि

४ शिवाचार्य आचार पध्दती — परंडकर महाराज बार्शी

५ संगीत विशारद

अशा सर्व गुणसंपन्न तपोनिष्ठ, ज्ञाननिष्ठ, कर्मनिष्ठ शिवाचार्यांचा पट्टाभिषेक अधिकार दिनांक १६/०५/२००६ रोजी संपन्न झाला.

श्री लासिन मठातील ग्रंथसंपदा

श्री सिध्देश्वर मंदीर लासिन मठामध्ये अत्यंत प्राचीन असे अनेक हस्तलिखित ग्रंथसंपदा उपलब्ध आहे.

श्री सिध्दांतशिखामणी

पारमेश्वरागम

लिंगपूराण

शिवसहस्रनाम

शिवलीलामृत

पाणिनी व्याकरण

अनुभवसूत्र

वीरशैव दीक्षा विधी

बसवपूराण

कुमारसंभवम्

मूलस्तंभ

लिंगानंदपूराण

साहित्यिक कार्य

प्रकाशन

१ श्री महादेव प्रभूगाथा

२ विविध आरती संग्रह

ध्वनीफित

१ श्री सिध्देश्वर दैवत माझे

२ दिंडी निघाली कपिलाधारला

श्री लासिन मठातील पारंपारिक व वार्षिक कार्यक्रम

१ मासिक शिवरात्रीस परमरहस्य पारायण व भजन व शिवजागर

२ श्री सिध्देश्वरास साप्ताहिक अभिषेक सकाळी ७.०० मंगलारती सोमवार

श्री गुरुवर्यांचे आशीर्वचन सायं.७.०० वा

३ माघ कृ १२ महाशिवरात्री पारंपारिक पालखी उत्सव

४ माघ शु. ५ श्री मन्मथ जन्मोत्सव

५ मकरसंक्रांती करिदिन — मोटार सायकल रॅली वसमत ते शिरड शहापूर

६ कार्तिक शु. ६ ते १५ श्री लासिन मठ ते कपिलाधार पदयात्रा

७ कोजागिरी पूर्णिमा — सांस्कृतिक कार्यक्रम

८ श्रावण अमावस्या वृषभ लग्न मानाचा कार्यक्रम — पोळा

९ श्रावण शु. नवमी कृ तृतीया अखंड शिवनाम सप्ताह

१० श्रावण कृ. व्दितीया प्राचीन बिल्वार्चना

११ श्रावण कृ. व्दितीया शिवदीक्षा संस्कार अनुग्रह

१२ श्रावण प्रतिपदा — अनुष्ठान आरंभ

१३ आषाढ पूर्णिमा उत्सव

१४ १६ मे पट्टाभिषेक वर्धती

१५ अक्षयतृतीया महात्मा बसवेश्वर जयंती

१६ चैत्र कृ ९ लि.ईश्वर शिवाचार्य महाराज पूण्यतिथी

१७ प्रतिमाह अमावस्या — खीर प्रसाद

अशा भरगच्च कार्यक्रमाच्या माध्यमातुन समाजाचा धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक विकास व जागृती करून समाजास धर्मनिष्ठ, आचारयुक्त करण्याचे मौलिक कार्य विद्यमान आचार्य करीत आहेत. हे करण्यासाठी त्यांना युवक वर्गाचा मोठा हातभार लागत आहे. या कार्यात त्यांना सिध्देश्वर मित्र मंडळ वसमत, श्री सिध्देश्वर भजनी मंडळ व लासिन मठ संस्थान विश्वस्त मंडळ व वसमत येथील नागरीकांचा व सर्व सद्भक्तांचे विशेष सहकार्य व सहभाग लाभत आहे.

वीरशैवत्वाचा साधा, सरळ व सोपा अर्थ

सौ. अंजली शशिकांत दरगु

श्री लासिन मठाला प्राचीन वैभवशाली परंपरा आहे. हा मठ नंदी गोत्र व उज्जैनी शाखे अंतर्गत येतो. येथे प्रत्येक भक्ताला श्री सिध्देश्वराचे दर्शन घेउन कृतकृत्य वाटते. या मठात वार्षिक, नैमित्तिक, सामाजिक, धार्मिक विविध प्रकारचे उत्सव संपन्न केले जातात. यापैकी गुरुपूर्णिमा हा उत्सव अत्यंत महत्त्वाचा असतो. या दिवशी सद्गुरू सर्व भक्तांना उपदेश करतात. त्यांच्या मते प्रत्येकाने इष्टलिंग धारण करावा, त्याची दररोज श्रद्धेने पूजा करावी. जेणेकरून आपल्याला सर्व प्रकारच्या सुखांची प्राप्ती होईल. शिवपूजा म्हणजे सर्व दुःखाचा परिहार. प्रत्येकाने जीवनात चोरी करू नये कारण आपल्या प्रत्येक कर्माचा साक्षी आपला ईष्टलिंग असतो, तो आपल्या प्रत्येक कृत्याकडे पाहात असतो. आपण शारीरिक, मानसिक वेदना इतरांना देवू नयेत. म्हणून जाणीवपूर्वक सत्कर्माचा मार्ग स्वीकारावा.

आपल्या गळयातील लिंग आपल्याला अभय व भय दोन्ही देत असतो. अभय सत्कार्यासाठी तर भय दुष्कर्म केल्यास शिक्षा ही निश्चित आहे. याची जाणीव व्यक्त होत असते. आपल्या जन्मापूर्वीच आपल्याला लिंगधारणा केली जाते तर आपल्या समाधी क्रियेतही लिंग देहासह करतलावर विराजमान असतो. अर्थात् अन्य सर्व आप्तापेक्षा आपला लिंग आपल्या मानवी जीवनाच्या यात्रेत एकमेव नित्य साक्षी, सोबती आहे.

या संदेशातुन एक लक्षात येते की, जे जे कार्य करू ते अवघे लिंगार्पित भावनेने करावे. कुणाचे वाईट चिंतन करू नये. जगात सर्वसुखी असा कोणी नाही परंतु जो नित्यनियमाने आपल्या गळयातील लिंगाची भक्तीभावाने पूजा करतो त्याला जीवनात काहीही कमी पडत नाही. म्हणून सर्व वीरशैवांनी नित्य लिंगपूजा करावी, आपले जीवन गुरुकृपेने कृतकृत्य करून घ्यावे.

प्रत्येक वीरशैवाने एक लक्षात ठेवावे की, जरी दुःख आले तरी आपल्या सोबत लिंग आहे, त्यामुळे घाबरण्याचे काही कारण नाही. म्हणूनच आपल्याला श्री सद्गुरू उपदेश करतात की, सर्व सिध्दीचे मूळ लिंगपूजा होय. हाच संदेश महाराजांच्या अमृतोपदेशातुन प्राप्त होतो. ते सर्व भक्तांना नित्य शिवाराधना करण्याकरीता प्रोत्साहित करीत असतात.

याप्रमाणे प.पू. बापू सर्वांना सन्मार्गावर मार्गक्रमित करतात. सदैव प्रसन्नचित्त गुरुमूर्ती नित्य भक्तांवर अनुग्रह करतात. भक्तांची उन्नती होवो हीच भावना सद्गुरूंच्या ठायी दिसते. भक्तांच्या सुखात पाठीमागे तर भक्तांच्या संकटात समोर जाण्याची धाडसी वृत्ती बापूंच्या ठिकाणी दिसून येते. अशा सद्गुरूंच्या तपोपूर्तीनिमित्त हार्दिक शुभेच्छा।।